

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Landbohistorisk Tidsskrift

2010:1

Landbohistorisk Tidsskrift

Landbohistorisk Tidsskrift

2010:1

Udgivet af Landbohistorisk Selskab

Landbohistorisk Tidsskrift udgives af Landbohistorisk Selskab.
Se nærmere information bagest i tidsskriftet.

Bidrag til tidsskriftet sendes til redaktionsadressen.

Redaktion:

- Konsulent, ph.d. Morten Stenak, Kulturarvsstyrelsen, H. C. Andersens Boulevard 2, 1553 København V, stenak@kulturarv.dk (redaktionsadresse)
- Lektor, ph.d. Mogens Rostgaard Nissen, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet
- Museumsinspektør, cand.mag. Kristine Holm-Jensen, Textilforum, Herning Museum.
- Adjunkt, ph.d. Jeppe Büchert Netterstrøm, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Summaries oversat af Peder Gammeltoft, Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet.

ISSN 09 00-7334
2010

Udgives med støtte fra
Landbohistorisk Støttekreds

Produktion:
Special-trykkeriet, Viborg

Forsideillustration:
Mindesmærke på stedet for slaget ved Lundby i Nordjylland 3. juli 1864.
Foto: Lisbeth Skjernov.

Indhold

Forord	7
Artikler:	
<i>Jan Baltzersen</i>	
Mindesmærker på landet	9
<i>Mogens R. Nissen</i>	
Det nationale kompromis – Kanslergadeforliget i 1933	50
<i>Niels Chr. Nielsen og Dorthe Salling Kromann</i>	
Landejendomme på Langeland: Fra jordbrug til fritidsbrug – Deltidsbeboelse i tidligere husmandssteder og husmandskolonier	78

Forord

Landbohistorie er mere end landbrugets historie. Det handler i bred udstrækning om de mange forskellige måder, som landskabet uden for byerne – i landdistrikterne – er blevet brugt gennem tiderne, og hvordan det bruges i dag. Landskabet danner rammen om liv og erhverv. Landbrugsdrift, bebyggelser og sociale og kulturelle omgangsformer for blot at nævne nogle få. Men livet på landet er også præget af begivenheder og beslutninger, der træffes langt væk fra det konkrete landskab. Livet på landet er både præget af og med til at præge forandringer af de samfundsmæssige forhold.

Bredden inden for den landbohistoriske forskning afspejles af dette nummer af Landbohistorisk Tidsskrift, som bringer tre artikler. Den første beskriver, hvordan vigtige nationale begivenheder som genforeningen i 1920 og befrielsen i 1945 har sat sig spor i form af mindesmærker rejst rundt omkring i landet. Næste artikel behandler 1930'ernes økonomiske krise og Kanslergadeforligets politiske forsøg på at modstå krisen, og endelig slutter vi af med en artikel om den aktuelle situation i landdistrikterne, hvor personer med job og bolig i byerne køber huse på landet og bruger dem til deltidsbeboelse.

Den første artikel, *Mindesmærker på landet*, er skrevet af Jan Baltzersen og handler om de mange mindesmærker, der står på landet i Danmark. De fleste står i landsbyer, ikke i det åbne landskab. Det mest udbredte mindesmærke er for genforeningen 1920, det næstmest udbredte er for befrielsen 1945. Det typiske monument er en marksten med en simpel indskrift. Markstenene associerer til Jellingstenene og henviser dermed til en svunden national storhedstid. Langt hovedparten af mindesmærkerne er rejst af lokalsamfundet for private midler uden indblanding eller støtte fra det offentlige. Det er en vigtig pointe i artiklen, at selvom mindesmærkerne var led i konstruktionen af national identitet, var rejsningen af dem samtidig udtryk for lokal identitet.

Mogens Rostgaard Nissens artikel handler om Kanslergadeforliget i 1933. Fokus er især rettet mod landbrugsorganisationernes og Venstres interesser i forliget. I artiklen argumenteres for, at forliget var en politisk studehandel, hvor Venstre og Socialdemokratiet gik meget lang for at sikre støtte til hver deres vælgergruppe; bønderne og arbejderne. Forliget var udtryk for et stort politisk skifte inden for Venstre og landboforeningerne væk fra traditionel frihandelsliberalisme i retning af økonomisk pragmatisme. Dette skifte var i væsentlig grad betinget af en udskiftning af den politiske ledelse.

I den tredje artikel, *Landejendomme på Langeland*, undersøger Niels Chr. Nielsen og Dorthe Salling Kromann deltidsbeboelser i landdistrikter. Øget

mobilitet og en periode frem til 2008 med høje huspriser, især i byerne, fik mange personer med job og primær bolig i byerne til at investere i deltidsbeboelse i landlige omgivelser. Artiklen viser, hvordan det netop er det traditionelle landbrugslandskab og ikke mindst de bygninger, hvor der oprindeligt boede husmænd og landarbejdere, der har været i høj kurs til deltidsbeboelse. Det ser forfatterne som et tegn på, at landområderne i dag har fået flere funktioner end agrar produktion.

Tidsskriftets redaktion takker forfattere og eksterne bedømmere for et godt og frugtbart samarbejde. Lad dette samtidig være en invitation til kommende bidragsydere til tidsskriftet. Redaktionen modtager gerne forslag til mulige artikler, emner eller erindringsbidrag, som i bred forstand behandler landbo- og landbrugshistoriske spørgsmål.

Redaktionen har fået ny sammensætning. Ved afslutningen af sidste nummer udtrådte postdoc Peder Dam. Redaktionen vil gerne takke Peder Dam for fem års flittigt, engageret og solidt redaktionsarbejde, ikke mindst som kortproducent. Fra 2010:1 er Mogens Rostgaard Nissen, der er lektor på Institut for Historie, Kultur og Samfundsforståelse på Syddansk Universitet, indtrådt i redaktionen.

God læselyst.

Morten Stenak
Kristine Holm-Jensen
Mogens Rostgaard Nissen
Jeppe Büchert Netterstrøm

Mindesmærker på landet

På landet består monumentlandskabet af mindesmærker for såvel lokale som nationale begivenheder, personer og aktiviteter. Langt de fleste er opstillet i første halvdel af det 20. århundrede. Denne artikel beskriver og analyserer lokale og nationale monumenter på landet nord for Kongeåen. Ordet monument benyttes som synonym for ordet mindesmærke og defineres som en fritstående genstand opstillet til minde om en begivenhed, person eller aktivitet. Undersøgelsen er blandt andet baseret på et case study af landsognet Todbjerg-Mejlby i Østjylland, som efter forfatterens opfattelse rummer mindesmærker, der dækker billedet på landet nord for Kongeåen generelt. I Sønderjylland må forventes et andet billede som resultat af tysk krigsdeltagelse i 1. verdenskrig 1914-18.

Forskning i mindesmærker på landet

Udforskningen af monumentlandskabet på landet er hidtil sket indirekte. De forfattere, der har beskæftiget sig med emnet, har valgt at beskrive og analysere mindesmærker fra enkelte begivenheder eller monumenter fra flere begivenheder med et tilnærmelsesvist identisk ideologisk indhold. Faktisk har al forskning indtil nu beskæftiget sig med monumenter med et nationalt indhold, mens lokale monumenter for lokale begivenheder i alt væsentligt er forblevet udforskede. Hidtil har man således ikke beskæftiget sig med monumenter på landet som sådan, eller med eventuelle forskelle på disse og monumenter i bysamfund som købstæder og stationsbyer. Dette er for så vidt overraskende, eftersom der er store forskelle i befolkningssammensætning mellem land og by, og at der måske af samme grund er tilsvarende stor forskel i tilslutning til politiske ideologier og folkelige bevægelser. Det må derfor som udgangspunkt forventes, at land og by opstiller mindesmærker for forskellige personer, institutioner og begivenheder. Det er således hensigtsmæssigt at søge at fastslå, hvad der karakteriserer monumentlandskabet på landet.

Højskolemanden Johannes Vejlager var den første, der beskrev mindesmærkerne fra genforeningen, som er de hyppigst forekommende monumenter på landet. Vejlager havde en nationalliberal tilgang til emnet og hans nationale sindelag skinner klart igennem i hans arbejde. Ikke desto mindre frembragte han med bogen *Genforeningsmindesmærkernes Historie* fra 1939 en registrant over de 561 genforeningsmonumenter, der var opstillet indtil 1938. Oplysningerne var indsamlet i samtiden, mens mindesmærkerne blev opstillet, og de kom fra dem, der opstillede dem. Bogen var nemlig dels baseret på hans egne feltstudier gennem op mod 20 år efter genforeningen i 1920, og ikke mindst på udsendelse

af 6.000 spørgeskemaer i 1923-24, dvs. mens opstillingsprocessen var i gang i lokalsamfundene. Dermed er hans bog en vigtig kilde til denne. Vejlagers tilgang var genforeningsmindesmærkerne som sådan og ikke specifikt sådanne mindesmærker på landet. Han noterer sig dog i sin indledende analyse, at de fleste genforeningsmindesmærker findes i landsbyerne, og det fremgår også klart af det indsamlede materiale. Vejlagers syn på genforeningsmonumenterne var, at de var udtryk for dansk, folkeligt fællesskab.¹

Kulturarvsstyrelsen og Inge Adriansen stod bag forsknings- og registreringsdatabasen www.monument.dk, som er en registrant af omkring 2600 nationale mindesmærker og erindringssteder opstået mellem 1830 og 2000. Her indgår alle monumenter på landet, der indeholder noget nationalt. Monumenterne anskues her i et bredere perspektiv, som udtryk for national identitet på linie med nationale erindringssteder, som eksempelvis nationale mødesteder.² De rent lokale monumenter på landet, og hvad der måtte være af monumenter fra før 1830, indgår således ikke i undersøgelsen, og dækkes derfor heller ikke af konklusionen.

Anders Bjørnvad har i sin omfattende registrant over besættelsens mindesmærker indtil 1999, *Krigens monumenter*, fra samme år ikke givet noget klart billede af sin opfattelse af dem. Hans ærinde har udelukkende været at lave en registrant over dem. I dette tilfælde er der også tale om en undersøgelse af monumenter med et nationalt indhold i betragtning af den nationale begivenhed, de omhandler.³ Inge Adriansen ser dem som et forsøg på at skabe et positivt identifikationspunkt for flest muligt og som udtryk for et behov for at tolke modstandskampen og dens ofre ind i en dansknational sammenhæng. Befrielsesmonumenternes budskab er ifølge Inge Adriansen, at modstandskampen var en vigtig del af den danske befolknings samlede frihedskamp.⁴

Denne artikel har en for forskningen indtil nu usædvanlig afgrænsning, nemlig specifikt mindesmærker på landet. Til gengæld er det tematiske perspektiv bredere, idet ikke blot nationale, men også lokale, mindesmærker inddrages og analyseres. Andre undersøgelser har ofte været afgrænset af en administrativ enheds geografiske område, som eksempelvis et amt, hvor man har undersøgt såvel monumenter på landet og i byerne. Det gælder således en undersøgelse af samtlige monumenter i Viborg Amt gennemført af Viborg Stiftsmuseum i 1986.⁵ Tilsvarende er undersøgelsen af monumenter i Ølgod Kommune gennemført af Ølgod Museum 2000-2003 afgrænset af kommunens areal og indeholder derfor såvel monumenter på landet som i selve stationsbyen Ølgod. Undersøgelsernes konklusioner dækker således både land- og bymonumenter samlet, og fortolker dermed ikke specifikt monumenter på landet. Når sidstnævnte undersøgelse ser opstilling af mindesmærker som udtryk

for kollektiv erindring, kan konklusionen dog også dække områdets landlige monumenter alene. Begrebet kollektiv erindring er imidlertid så bredt, at det ikke siger meget specifikt om mindesmærker og deres opstilling på landet.⁶ Begge studier indeholder både lokale og nationale monumenter.

Jeg har valgt, at denne artikel specifikt skulle omhandle monumenter på landet, fordi der må antages at være særlige forhold gældende for monumentopstilling i landområder. Ofte er der en ret lille befolkning at indsamle penge fra til monumentprojekter, hvorved monumenterne må antages at blive af en art, der passer til dette forhold. Endvidere har højskolebevægelsens nationale vækkelse haft særlig stor udbredelse på landet i første halvdel af 1900-tallet, hvor begivenheder, der har resulteret i rejsning af mange monumenter, har fundet sted. Det gælder eksempelvis genforeningen i 1920 og besættelsen 1940-45. Disse forhold gør, at den landlige monumentrejsning i Danmark må antages at have en særegen karakter, som adskiller sig fra eksempelvis købstæder og stationsbyer.

Jeg har endvidere valgt at inddrage både nationale og rent lokale monumenter i denne undersøgelse, fordi begge typer indgår i det landlige monumentlandskab. Dette dokumenteres blandt andet med nedenstående case study af Todbjerg-Mejlby Sogne i Østjylland. Den anvendte metode er lokale felt- og arkivstudier kombineret med undersøgelser af litteraturen. Det er min opfattelse, at lokal identitet har spillet en væsentlig rolle i opstilling af såvel monumenter for nationale begivenheder som for opstilling af monumenter for rent lokale begivenheder. Dette synspunkt er nok i nogen grad usædvanligt for monumentstudier i Danmark, men det skyldes ikke mindst, at forskningen hidtil ofte har været fokuseret på monumenter for nationale begivenheder. Det, at der hyppigt indgik et betydeligt aspekt af lokal identitet i opstillingen af også nationale monumenter på landet, er i nogen grad blevet overset i forskningen.

I Sverige har blandt andet Peter Aronsson og Lennart Johansson derimod i høj grad analyseret de lokale monumenter, som Sverige er rig på. I deres undersøgelse af området Varend og Sunnerbo udgør nationale monumenter således kun 9 % af samtlige monumenter, hvorfor et samlet studie af svenske monumenter baseret alene på de nationale monumenter ikke ville være repræsentativt. Det, at der er så få nationale monumenter, skyldes formentlig ikke mindst, at Sverige ikke har været involveret i krige med tab til følge i første halvdel af det 20. århundrede, hvor mange monumenter er opstillet. Aronsson og Johansson anser derfor ikke overraskende i høj grad monumenter som udtryk for lokal identitet. Svenske monumenter er som de danske opstillet på centrale steder, hvor mange mennesker kan se dem, og tidsmæssigt er der opstillet flest i mellemkrigsperioden, hvilket meget ligner det danske billede.⁷

Monumentlandskabet på landet nord for Kongeåen

Mindesmærker på landet er primært placeret i landsbyerne og i mindre grad i det åbne land. Der er undtagelser, men det skyldes oftest, at en konkret begivenhed har fundet sted netop på den lokalitet i landskabet, hvor monumentet er opstillet. Eksempelvis er der opstillet et mindesmærke på stedet for slaget ved Lundby under krigen i 1864.

Figur 1. Mindesmærke på stedet for slaget ved Lundby i Nordjylland 3. juli 1864. Foto: Lisbeth Skjernov.

Nogle monumenter, opstillet til minde om genforeningen mellem Danmark og Sønderjylland i 1920, findes også i det åbne landskab. Det er dog ikke primært på eksempelvis den gamle Kongeågrænse eller lignende symbolske steder, men i de lokalområder rundt i landet, hvor nogen har villet minde begivenheden. Monumenter i det åbne land blev generelt opstillet på steder, hvor mange havde mulighed for at se dem, som for eksempel ved trafikknudepunkter som i Syvveje i Østjylland, hvor syv veje mødtes.⁸

Landsbyernes monumenter er mangeartede, og minder såvel nationale som rent lokale begivenheder og personer. Den typiske danske landsby har dog kun

ét mindesmærke, og det er for genforeningen i 1920. Det gælder eksempelvis landsbyerne Lime og Lemmer i Østjylland og Gørslev på Sjælland samt trafikknudepunktet Syvveje.⁹ Dette ses også i landsbyerne Lindå og Mejlby, der indgår i artiklens case study nedenfor. Uden for Sønderjylland synes der ikke at være større regionale forskelle i dette billede. I Sønderjylland ville man dog også forvente at finde et monument for de lokale faldne fra 1. Verdenskrig i en typisk landsby, idet der på landet i Sønderjylland findes omkring 100 mindesmærker for de faldne i krigen.¹⁰

Der er omkring 580 genforeningsmonumenter i Danmark.¹¹ Langt størstedelen af landets genforeningsmonumenter blev opstillet på landet. Når man i landsbyerne ofte møder en genforeningssten, skyldes det nok ikke mindst højskolebevægelsens massive nationale påvirkning af landets mange gårdejere i første halvdel af det 20. århundrede. Gårdejerne var de toneangivende kræfter i lokalsamfundene på landet i denne periode. Ligesom gårdejerne havde også de primære lokale dannelsesborgere i landsbysamfundene, skolelæreren og præsten, typisk et nationalt sindelag.

Især skolelærere og gårdejere genfindes i næsten samtlige komitéer, der stod bag opstillingen af landområdernes genforeningsmonumenter. Det fremgår af Johannes Vejlagers registrant fra 1939. Opstillingsprocessen for de enkelte monumenter er generelt ret grundigt beskrevet, herunder blandt andet hvem der var de primære lokale initiativtagere. Det samme billede ses i landsbyerne Todbjerg, Lindå og Mejlby, der indgår i artiklens case study nedenfor.

Monumentopstillingen for genforeningen var således en nationalpolitisk handling fra de toneangivende kredse i lokalsamfundene. Men opstillingsprocessen var grundlæggende lokal. Statsmagten støttede ikke opstillingen, og blandede sig ikke i den. Det var rent lokale græsrodsprojekter, der lå bag monumenterne langt de fleste steder, ikke mindst på landet. Der var også langt overvejende lokale talere ved indvielserne, selvom de talte om nationale følelser. Det var altså en måde, hvorpå man på én gang kunne vise både national og lokal identitet. Dette fremgår af Johannes Vejlagers undersøgelse, og bekræftes af denne artikels case study.¹²

Der var så godt som ingen arbejdere og kun få husmænd med i de komitéer, der blev dannet i lokalsamfundene til at stå for opstillingen af de lokale monumenter. I den socialdemokratiske bevægelse var det desuden den socialpolitiske dagsorden, der var i centrum, ikke den nationale. Johannes Vejlager nævner i sin omtale af Todbjerg dog specifikt, at byens gårdmænd, håndværkere og arbejdere i fællesskab deltog i den praktiske udførelse af genforeningsanlægget. De, der har givet ham oplysningerne, har muligvis fundet det vigtigt at understrege, at det netop foregik i fællesskab, og dermed socialt inkluderende, men det kan ikke dokumenteres ud fra omtalen.¹³

Figur 2. Trafikknudepunktet Syvvejes genforeningsmonument i dag. Foto: Jan Baltzersen.

Monumenttyper og deres baggrund

Da de fleste genforeningsmonumenter blev opstillet på landet, er den mest hyppigt forekommende monumenttype blandt genforeningsmonumenter generelt også den, der hyppigst blev brugt på landet. Det var en marksten i granit med en enkel indskrift. Den var typisk landsbyens, eller i nogle tilfælde sognets, monument for begivenheden. Når man i sproget bruger ordet *genforeningssten* om et genforeningsmonument og ordet *mindesten* om et mindesmærke, skyldes det givetvis den hyppige forekomst af marksten som mindesmærker i Danmark, ikke mindst for genforeningen. Monumenter, der består af marksten er i dag Danmarks hyppigst forekommende fritstående monument, og er i befolkningens bevidsthed blevet indbegrebet af et dansk mindesmærke.

Denne monumenttype var inspireret af især den store Jellingsten fra 900-tallet. I starten af det 20. århundrede, og vel i et vist omfang stadig i dag, betragtes vikingetiden i befolkningen som Danmarks storhedstid. Monumenter af Jellingtypen sendte dermed de rigtige signaler om, at Danmark – inklusive Sønderjylland – skulle bestå som nation i 1000 år, eller rettere til evig tid. Granitstenene havde jo også ligget i jorden i millioner af år, så de var velegnede til at sende evighedssignalet. De var også robuste og forventedes at kunne holde i 1000 år, ligesom det netop var tilfældet med Danmarks primære nationale monumenter, Jellingstenene. Mange steder understregede man linierne tilbage til oldtiden i bredere forstand ved at sætte mindestenen på en kunstig høj udformet som oldtidens høje. Det blev fortolket som et udtryk for Danmarks nedarvede rettigheder til Slesvig.¹⁴ De tre genforeningsmonumenter i Todbjerg, Lindå og Mejlby var alle oprindeligt placeret på til lejligheden skabte kunstige høje af forskellige oldtidslignende art.¹⁵

Men til trods for disse nationalpolitiske og historiske grunde til, at landsbyer og sogne valgte netop denne monumenttype, må man også nævne det langt mere jordnære og praktiske forhold, at marksten også var meget billige monumenter at opstille. Dermed passede de til, at der typisk var få penge til rådighed, da lokalsamfundene var små og uden store økonomiske midler til fælles projekter. Man fandt oftest pengene til et monumentprojekt gennem en lokal indsamling, typisk suppleret med større gårdejerers donationer. Når man brugte en marksten som mindesmærke, kostede det typisk kun støbningen af et fundament, indhugning af en indskrift og så den nærmest obligatoriske flagstang. Selve arbejdet med etableringen af et genforeningsanlæg foregik oftest via en frivillig og ulønnet indsats fra de lokale. Man havde desuden de nødvendige transportmidler til arbejdet i form af markvogne og heste på gårdene, og selve mindestenen fandt man på marken. I Todbjerg doneredes flaget af en lokal gårdejer, mens det i Lindå var området kvinder, der donerede

det. Dermed havde man også gjort monumentbyggeriet til et projekt, hvor begge køn ydede deres til det fælles bedste. Det var styrkende for den lokale identitet og fællesskabsfølelse. I mange tilfælde brugte man en lokal stenhugger til at indhugge indskriften. I Lime i Østjylland klarede en lokal snedker og den lokale skolelærer dog selv denne opgave. Det var alt sammen med til at begrænse udgifterne til et minimum, som små samfund havde råd til. Det er givetvis også en del af forklaringen på det store antal genforeningsmonumenter på landet.¹⁶

Indskrifter på landområdernes monumenter

Indskrifter på genforeningsmonumenterne på landet var ofte meget enkle, som det fremgår af denne artikels case study.

I Todbjerg var den:

CHR IX
1864

CHR X
1920

I Lindå blev den:

Minde om
Genforeningen
1920

I Mejlby valgte man:

Til Minde
om
Genforeningen
1864 – 1920

I Lime skrev man simpelthen:

1864 – 1920¹⁷

Og det var ikke kun i Jylland, at man fulgte denne linie. I Gørslev på Sjælland lød indskriften:

SØNDERJYLLAND
VUNDET
1920¹⁸

Figur 3. Genforeningsmonumentet foran forsamlingshuset midt i landsbyen Lime i Østjylland i dag. Foto: Jan Baltzersen.

De enkle indskrifter sagde det hele. Historien om, hvordan Danmark havde tabt landområder i 1864 og genvundet en del af dem i 1920, var jo almenviden og samtidshistorie for datidens mennesker. Intet barn i Danmark kunne undgå at blive belært om disse forhold igen og igen i skolen, så der var i samtiden ikke behov for at skrive andet, end det man gjorde.

På landet var dekorationer og symboler i større stil sjældent anvendt på monumenterne. Også i den henseende holdt man sig til det enkle. I Lime indhuggede de en klokke, fordi arbejdet blev udført, mens kirkeklokkerne kimede for genforeningen.¹⁹

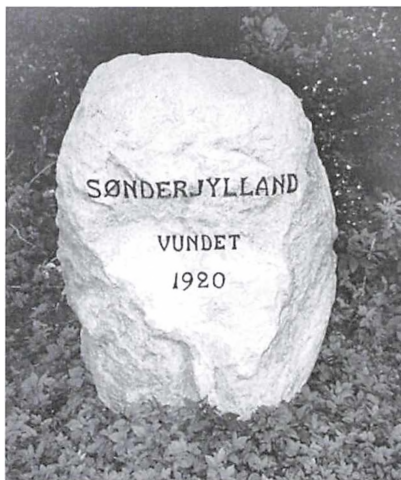
I Todbjerg indhuggede man en kongekrone og monogrammer for kongerne, der var ved magten i hhv. 1864 og 1920, mens man i Lindå indhuggede et firkløver, som symbol på lykken. I Syvveje var det et dannebrogssflag, mens man i Gørslev samt Lemmer ved Lime nøjedes med indskriften.²⁰

Monumenternes placering og indvielse

Typisk placerede man genforeningsmonumentet omtrent midt i landsbyen, hvor flest mulige mennesker kunne se det. Det gjorde man i samtlige de til denne artikel undersøgte landsbyer. Dermed viste man stolt sit nationale sindelag frem for lokalbefolkningen samt alle besøgende og gennemrejsende. Men det ligger også i monumenters natur, at de skal ses for at gøre nytte, som den *reklamesøjle* for tidens politisk korrekte holdninger, som de er.

Monumenterne for genforeningen på landet blev oftest indviet på selve genforeningsdagen 9. juli 1920 som i Lime, Syvveje og Todbjerg eller i en del tilfælde senere samme år, som i Mejlby den 11. juli, i Lemmer den 15. september og i Lindå den 14. november. I Gørslev blev monumentet opstillet i sensommeren 1920, men uden at der blev afholdt en egentlig indvielse. Opstillingen af monumenter fortsatte dog også de følgende år.²¹

Figur 4. Genforeningsmonumentet i den lille landsby Gørslev på Sjælland. Monumentet står i en lille grøn lund midt i landsbyen. Foto: Jan Baltzersen.

Indvielser bestod ofte af en festlighed, da der jo var tale om glædesmonumenter. Typisk bestod den af taler ofte af den lokale eller en anden skolelærer samt nogle af de lokale gårdejere. Endvidere blev der sunget nationale sange kombineret med kaffebord eller lignende social og festlig aktivitet. Denne opskrift fulgtes langt de fleste steder.²²

Befrielsesmindesten

I en del danske landsbyer finder man befrielsesmindesten, dvs. monumenter, der fejrer Danmarks befrielse fra tysk besættelse i 1945. Der er i alt ca. 370 monumenter af denne type i Danmark. De er ofte opstillet umiddelbart efter befrielsen. Næst efter genforeningsmonumenterne må de antages at udgøre de mest hyppigt forekommende monumenter på landet. I denne undersøgelses case study er der dog kun en enkelt landsby, der har et sådant monument, mens der er tre, der har genforeningssten. Det er muligvis repræsentativt for situationen i hele Danmark, dog med forventelige store lokale forskelle alt efter, hvordan besættelsen har påvirket det enkelte lokalområdes liv.

Befrielsesmindestenedenes opstillingsproces ligner i et vist omfang den, der var gældende for genforeningsstenene. I Åstrup Sogn på Falster havde man i 1930'erne overvejet at opstille et monument for genforeningen, og et udvalg var nedsat i 1939 med provsten i spidsen. Men besættelsen den 9. april 1940 bremsede arbejdet. Man havde fået en sten af Det Classenske Fideicommiss, så da befrielsen kom i maj 1945, tog man igen fat på arbejdet. Nu ville man også mindes befrielsen og kongen. Der blev indsamlet 700 kr. og anskaffet de ekstra sten fra fideikommisset, så der var tre i alt. Den 16. september 1945 var stenene på plads. Der blev holdt en indvielse bestående af en festgudstjeneste samt en tale af biskoppen. Derefter drog egnens unge piger ud fra de opstillede monumenter svingende med Dannebrog'sflag. Også 18 andre steder kombinerede man mindet om genforeningen og befrielsen på sine monumenter. Igen valgte man marksten af Jelling-typen som monumenter. Den type var allerede da blevet den danske måde at lave monumenter på. Initiativet kunne komme fra mange sider. Gamle modstandsfolk eller andre enkeltpersoner, sogneråd, foreninger og så videre.²³

Man behøvede ikke længere nogen større formel national dannelse, som for eksempel et højskoleophold for at være med. Besættelsen havde været et fælles traume for den danske befolkning. Men den var også i høj grad en samlende begivenhed. Mindet om den blev dermed så kollektiv en erindring, som sådan en kan blive. Alle kunne være enige om at fejre befrielsen, uanset om man var kommunist eller konservativ.

Det usædvanlige monumentlandskab på landet

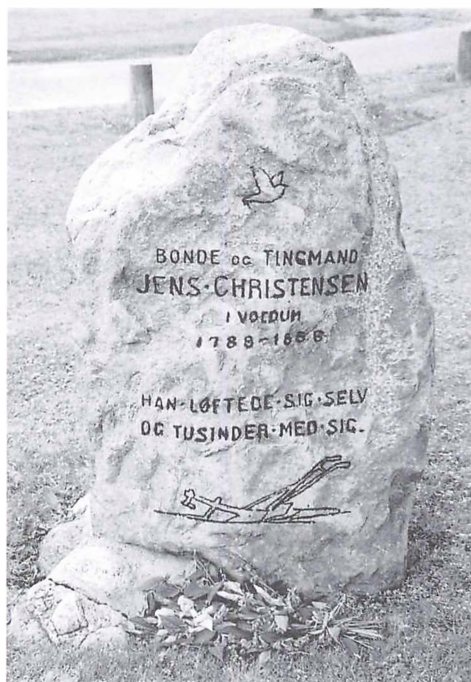
Selvom de fleste landsbyer kun har et genforeningsmonument, findes der også landsbyer med usædvanlige monumentlandskaber. Det gælder eksempelvis landsbyen Todbjerg, hvis monumenter beskrives indgående nedenfor i artiklens case study. Her og i nogle andre landsbyer opstillede man især i første halvdel af det 20. århundrede monumenter for rent lokale begivenheder. I Todbjerg rejste man Todbjerg Tårnet, et af Danmarks ganske få tårnmonumenter, til minde om Todbjerg Mølle, som brændte ved et lynnedslag 15. juni 1918. I Todbjerg lavede man også et mindesmærke for indvielsen af byens sportsplads i 1940. I landsbyen Voldum i Østjylland har man som i Todbjerg opstillet monumenter for rent lokale begivenheder. Oprindeligt havde man opstillet et monument for en lokal bonde og tingmand, der virkede omkring år 1800. I 2006 opstillede man så et monument for 48 bønder, som i 1756 blev dømt for arbejdsvægning mod herremanden på Clausholm Gods. Indvielsen af monumentet skete i forbindelse med byens jubilæum.²⁴

Dette tyder på, at når man først er begyndt at opstille mindesmærker for lokale begivenheder i et lokalsamfund, så fortsætter man med at benytte denne

form for kollektiv erindring om lokalsamfundets vigtigste og identitetsskabende tildragelser.

Det er vanskeligt at føre en sikker dokumentation for, hvorfor nogle landsbyer har valgt at bygge mindesmærker for landsbyens lokale skelsættende begivenheder, mens langt størstedelen af landbosamfund ikke gjorde det. De må som udgangspunkt antages at have oplevet tilsvarende betydningsfulde begivenheder i deres udvikling, som det er tilfældet for Todbjerg og Voldum. Man kan kun gisne om grunden hertil. Fælles for Todbjerg og Voldum er imidlertid at begge landsbyer er steder med en stærk lokal identitet og selvbevidsthed.

I Todbjerg fortæller man selv i nutiden et heltepos om en søn af en lokal gårdejer, som genopbyggede gården efter ødelæggelser under svenskekrigene.

Figur 5. Voldums gamle monument for lokale bønderes oprør mod herremanden på Clausholm i 1700-tallet. Alle Voldums monumenter er placeret ved parkeringspladsen foran kirken. Foto: Jan Baltzersen

Figur 6. Voldums nye monument for samme begivenhed. Monumentet er lavet af kunstneren Hans Frørup, og følger traditionen for markstensmonumenter på landet inspireret af den store Jellingsten. Foto: Jan Baltzersen

Svenske tropper skulle blandt andet have slået gårdens kvæg ihjel og mishandlet beboerne. I nogle versioner af historien fulgte de andre bønder i Todbjerg hans eksempel, og genopbyggede byen efter, at den var blevet brændt ned af svenskerne.²⁵ Desuden er Kristian Andersens lokalhistoriske samling i byen også et udtryk for byens stærke lokale identitet.²⁶ I Voldum udgør den tidligere nævnte hoveristrejke byens helteberetning, som man er stolt af. Men den stærke lokale identitet har også udmøntet sig i oprettelsen af det lokalhistoriske Nielstrup Museum drevet af lokale frivillige og ulønnede ildsjæle. Og i 1980'erne byggede Voldum-borgerne gennem frivillig og ulønnet arbejdskraft en sportshal i Voldum efter afslag fra kommunen på ønsket om en hal i byen.²⁷ Voldums nye monument for hoveristrejken kom til i forbindelse med byens omfattende festligholdelse af sit jubilæum i 2006, blandt andet med genopførelse af begivenhederne i 1756 og en historisk parade samt en lokal bogudgivelse om byens historie.²⁸

Disse eksempler understreger, at en faktor som givetvis er til stede i landsbyer, der bygger monumenter over egne historiske begivenheder, må være en stærk lokal identitet. Lidt efter lidt opstår muligvis også en tradition for markering af lokale begivenheder gennem netop mindesmærker. De øvrige landsbyer, der er undersøgt til denne artikel, har ikke en tilsvarende stærk lokal identitet eller tilsvarende helteberetninger at støtte sig til.

Landsbyer og landområder uden monumenter

Det er oftest lettere at dokumentere, hvorfor noget sker, end hvorfor det ikke sker. I de landsbyer, som ingen monumenter har opstillet, som for eksempel landsbyerne Bendstrup og Hårup i Todbjerg Kirkesogn, er det eneste fællestræk, man kan finde, at de var ret små bebyggelser i første halvdel af det 20. århundrede. Det kan have betydning, fordi det var tidspunktet, hvor de fleste monumenter blev opstillet, uanset om det var nationale eller rent lokale monumenter. Endvidere er ingen af de to steder kirkebyer. Givetvis er deres størrelse det vigtigste af de to forhold, da et lille befolkningstal giver få mulige initiativtagere og få mennesker til at give penge under indsamlinger, men Hårup havde faktisk både købmand, forsamlingshus og sognets andelsmejeri, så helt affolket var byen ikke. Trafikknudepunktet Syvveje, som var stort set uden bebyggelse, og landsbyen Lemmer, som var en lille og tyndt befolklet landsby i første halvdel af det 20. århundrede, opstillede begge genforeningssten. Så en lokalitets størrelse i sig selv var tydeligvis ikke afgørende. Forskellene kan heller ikke forklares med overhyppigheden af monumenter for genforeningen i Randers Amt i forhold til andre amter, da alle de nævnte steder er indenfor det tidligere Randers Amt.²⁹ Så måske er det tilfældigheder, at man har haft ivrige initiativtagere i nogle små samfund og ikke i andre. Det kan ikke afgøres endeligt.

Case study: Monumentlandskabet i Todbjerg-Mejlby Sogne
Kirkesognene Todbjerg og Mejlby udgjorde før kommunalreformen i 1970 Todbjerg-Mejlby Sognekommune, som var en del af det daværende Randers Amt. Området er valgt til denne artikel, fordi det anses for repræsentativt for det generelle billede af monumentlandskabet på landet. Det indeholder nemlig flere landsbyer, der kun opstillede genforeningsmonumenter, samt landsbyen Todbjerg, der også opstillede monumenter for lokale begivenheder. Desuden er der indenfor sognene også landsbyer uden monumenter.

Mange oplysninger om monumenterne i Todbjergs genforeningsanlæg stammer fra forhandlingsprotokollen fra det udvalg af lokale borgere, som førte tilsyn med anlægget gennem mange år. To af dets formænd beskrev anlæggets historie i hhv. 1960 og starten af 1970'erne. Formanden i 1960 var lærer Høgh, som var lærer på Todbjerg Skole i 1950'erne, og formanden i 1970'erne var kirkegårdsgraver Kristian Andersen, som overtog formandskabet for genforeningsanlægget efter lærer Høgh. Protokollen befinder sig i dag i Kristian Andersens efterladte lokalhistoriske samling under Todbjerg Kirkesogn.

Genforeningmonumentet i Todbjerg

Monumentet er et klassisk markstensmonument af Jellingtypen med en natursten med en simpel indskrift. Monumentet står på, hvad der i dag er en græsklædt plads midt i landsbyen.

Ideen til monumentet kom fra gårdejer P. Sørensen fra Todbjerg Vestergaard, som også skænkede stenen til formålet. Der blev nedsat en komité af lokale til at få opstillet monumentet. Den kom til at bestå af gartner Jens Clausen, gårdejerne Laurs Sørensen, Peter Sørensen og Achton Petersen, lærer Jacobsen, Todbjerg Skole, og den lokale muremester Jesper Jakobsen. Monumentet blev opstillet som en del af et større genforeningsanlæg tegnet af gartner Clausen. Stedet, man valgte til formålet, var midt i landsbyen på en trekant, der var byjord, altså fælleseje. Det var det tidligere *bystævne*, som i 1920 hovedsageligt henlå som affalds- og losseplads. Nogle lokale dyrkede dog også kartofler på en del af jorden.³⁰

Finansieringen bestod af en lokal indsamling, der gav 500 kr., og hvor bidragyderne havde forpligtet sig til at give mere om nødvendigt.³¹ Hvis den klausul var påtvunget har det givetvis primært været gårdejere, der har givet til indsamlingen. Arbejdsmænd og håndværkere har næppe kunnet risikere en større efterregning. Men det fremgår ikke klart, om det var tilfældet. Det har det dog næppe været, da man givetvis har villet have flest mulige til at bidrage. I Todbjerg var alle samfundslag med, da arbejdet skulle gøres. Det var dermed et socialt inkluderende og identitetsskabende fælles projekt for landsbyen.

Arbejdet begyndte i februar 1920. Gårdejere, håndværkere og arbejdere udførte arbejdet med at få ryddet lossepladsen og få kørt flere hundrede læs fyld på. Herefter blev pladsen planeret og indhegnet, hvorefter gartner Jens Clausen fra Todbjerg, som oprindeligt var sønderjyde, anlagde et haveanlæg. Til ethvert genforeningsanlæg hørte også en flagstang. En tidligere Todbjerg-borger, gårdejer Jens Kock fra Lisbjerg, gav flagstangen til genforeningsanlægget i Todbjerg. Men man ville også have et minde om Danmarks oldtid i mindeanlægget. Midt i det opbyggede sten- og billedhugger Magnussen fra Århus en stendysse som blev beplantet med blomster. På toppen af den stillede man så selve mindestenen. Indskriften, der er gengivet ovenfor, bestod af årstallene for Danmarks tab af hertugdømmerne, og for genforeningen med de dele af dem, der stemte sig tilbage til Danmark, og dermed blev til Sønderjylland. Desuden blev forkortelser for de to konger, Christian IX og Christian X, der regerede i hhv. 1864 og 1920 indhugget. Indskriften var desuden placeret under en indhugget kongekrone.

Indvielsen foregik på selve genforeningsdagen fredag 9. juli 1920. Omkring 200 mennesker deltog i indvielsen af monumentet. Gårdejer Achton Petersen talte for Sønderjylland. Imidlertid kom der en regnbyge, og forsamlingen fortrak til Todbjerg Skoles gymnastiksal. Her talte skolens lærer Jakobsen om Sønderjyllands historie og gårdejer P. Sørensen om Danmark efter genforeningen, mens møller L. Pedersen talte om den i samtiden berømte sønderjyske politiker H. P. Hanssen. Derefter var der kaffebord, hvorefter lærer Jakobsen læste en fortælling fra Sønderjylland skrevet af J. Falk Rønne.³²

Figur 7. Genforeningsanlægget i Todbjerg, som det oprindeligt så ud. Det blev indviet på genforeningsdagen 9. juli 1920. Foto: Gengivet efter Johannes Vejlager. Genforeningsmindesmærkernes Historie.

Monumentets liv

Der gik en vej gennem genforeningsanlæggets areal, der afskar spidsen af det. Allerede i 1921 udvidede man anlægget til også at omfatte spidsen, som blev beplantet med buske skænket af samme gårdejer Peter Sørensen fra Todbjerg Vestergaard, som også havde skænket mindestenen. Hele området blev fra starten hegnet ind med et trådhegn med en hvidmalet trælåge. Hegnet blev givet af gårdejer Achton Petersen, mens pælene blev givet af det nærliggende gods, Skaarupgaards, daværende ejer ingeniør Jessen.

Man nedsatte et selvsupplerende udvalg til at vedligeholde anlægget. I starten udførtes det praktiske vedligeholdelsesarbejde på anlægget af enkefru Grethe Clausen, som var født på Als og kommet til Danmark efter nederlaget i 1864. Hun passede det, til hun var 85 år gammel, hvorefter hun overlod opgaven til sin søn, som var førmtalte gartner Jens Clausen, og dennes hustru. Senere blev det passet af smedemester Thorsted Sørensen og pensionist Anders Rasmussen.³³

Monumentmoden skifter

Todbjergs genforeningsanlæg blev i sin samtid anset for et prægtigt anlæg og en pryde for byen. Men som tiden gik skiftede også smagen i mindeanlæg. Ved tårnslavets møde i forsommeren 1958 var genforeningsanlægget sat til debat på lærer Høghs initiativ. Han var dengang formand for anlægget. Nogle Todbjergborgere, herunder ikke mindst Høgh, mente, at det var for tilgroet og trængte til foryngelse, men andre advarede mod for store forandringer. Efter mødet fulgte en tid, hvor emnet blev diskuteret i byen. Den 18. september samme år blev der så holdt et møde i Todbjerg Skole om sagen. Her blev man enige om at rydde det gamle anlæg og lave det, som der står i bestyrelsesprotokollen, »... på en mere praktisk og tidssvarende måde.«³⁴ Herefter blev der nedsat en komité til formålet. Den kom til at bestå af graver Kristian Andersen, gartner Gunnar Koch, gårdejer Niels Snog, gartner Jens Clausen, fru Kristine Jakobsen, gårdejer Jens Sørensen og lærer Peter Høgh. Deltagerne ved mødet havde tegnet sig for i alt 150 kr. til finansiering af forandringerne, og ved en derpå følgende indsamling blev der indsamlet yderligere 700 kr. Ejeren af den lokale grusgrav, Laurits Sejr, ryddede gratis anlægget med sin traktorskovl, og landmændene kørte bevoksningen til grusgraven, hvor den i 1959 blev brugt til byens Sankt Hans bål.

Efter flytningen af bevoksningen kom anlægget til at være under vejens niveau. Man flyttede over to søndage 250 m³ muldjord fra Sejrs grusgrav til anlægget. Da man havde jævnet jorden, blev den tre meter høje og 12 meter brede stenhøj fjernet. Der var så mange sten i højen, at man måtte køre mange af dem væk. En del blev dog efterfølgende sat som markering omkring anlægget.

Figur 8. Moden i mindeanlæg skiftede som tiden gik. Genforeningsanlægget i Todbjerg blev derfor ændret i 1958-59, hvor bl.a. stendysen blev fjernet. Foto: Henning Jensen

Selve genforeningsmindestenen blev sat på en lille jordhøj med front mod Bøggildsvej, som går gennem Todbjerg. Derefter plantede gartnerne Koch og Clausen anlægget til med nye træer og buske, og satte de omtalte sten fra højen omkring anlægget. Da det var gjort, stoppede arbejdet for vinteren. Men i foråret 1959 tog man fat igen og planerede et område, hvor der efterfølgende blev sået græs. Egetræet, der var plantet 26. september 1940 i anledning af kongens fødselsdag, blev bevaret.³⁵ I Protokollen fra anlægget skriver lærer Høgh om anlæggets nye udseende, at da plænen og beplantningen blev grøn »... var vist alle enige om, at Todbjerg var blevet kønnere.«³⁶

Det blev herefter Niels Petersen, som passede anlægget. Han fik 125 kr. om året for arbejdet. Pengene blev doneret af Todbjerg Brugsforening, altså det, vi med et moderne ord ville kalde et sponsorat.

I 1960 rejste lærer Høgh fra byen, og han blev i september samme år efterfulgt som formand for udvalget for genforeningsanlægget af graver Kristian Andersen, som ved samme lejlighed også overtog pasningen af anlægget. I oktober 1963 kom en ny flagstang til, og flaget blev repareret, da det var blevet meget skrøbeligt. Marie Clausen lavede reparationen gratis. Udvalget var i det hele taget meget påholdende med sine udgifter. Da kun de to nederste meter af den gamle flagstang var rådne, solgte man således resten til gårdejer Rasmus Jensen for 20 kr.³⁷ Han har dog nok ikke mindst købt træet for at støtte det gode formål.

Kristine Jakobsen udtrådte efter eget ønske af udvalget i 1963 som 80-årig, pga. alder. Men året efter, på Danmarks befrielsesdag den 5. maj, skænkede hun anlægget et nyt flag, mens en anden borger forærede en plæneklipper til klipning af dets græs. Endnu et nyt flag blev skænket i april 1970 af den dengang 90-årige gartner Jens Clausen og frue. Jens Clausen var selv født i Sønderjylland og havde deltaget i afstemningen i 1920. På hans forlangende blev flaget hejst første gang på Dybbøldagen, 18. april 1970. Året var desuden 50-året for genforeningen.

Genforeningsmonumentet i ungdomsoprørets skygge

Men som mange andre gamle lokale foreninger, institutioner og traditioner oplevede også genforeningsanlægget manglende opbakning omkring 1970. De nationale følelser var ikke længere så fremtrædende i ungdomsoprørets tid, hvor alt gammelt og traditionelt blev opfattet som forældet og forkert eller bare slet og ret uvedkommende. I netop det år ophørte Danmark også officielt med at være et landbrugssamfund, idet industrieksporten i 1970 for første gang overgik landbrugseksporten. Med tidsånden og landbrugssamfundets forsvinden ophørte mange steder også gradvist engagementet i de lokale bestyrelser og udvalg for de aktiviteter, der var opstået i tidligere tider. Opbakningen bag Todbjergs genforeningsanlæg var ingen undtagelse. I protokollen skriver en tydelig desillusioneret formand Kristian Andersen: *»Med udvalgsarbejdet har det været meget sløjt. Når undertegnede indbød til møde fik jeg gerne det svar, at der var vel ikke noget. Der var jo aldrig store ting, men ved at mødes een gang årlig, havde vi overholdt de vedtagne bestemmelser.»*³⁸

Men både anlægget og genforeningsmonumentet overlevede de moderne tiders lokale passivitet, og er der den dag i dag. Der blev efter genforeningsmonumentets opstilling også opstillet andre monumenter i anlægget, som omtales nedenfor. Jorden er ifølge de lokale stadig Todbjerglavets ejendom og dermed stadig landsbyens fælles eje. Anlægget passes dog, så vidt vides, i dag af Århus kommune.

Figur 9. Genforeningsanlægget i Todbjerg som det så ud i 2009. Foto: Ricky Hansen.

Det meget lokale, nationale monument

Men genforeningsmonumentet var kun landsbyen Todbjergs monument – hverken Todbjerg-Mejlby Sognekommunes eller Todbjerg Kirkesogns. Landsbyen Lindå, der også var en del af Todbjerg Kirkesogn, lavede således sit eget monument, men herom nedenfor. De mindre landsbyer Hårup og Bendstrup, som jo også var dele af Todbjerg Kirkesogn, opstillede dog ikke egne monumenter. Ingen af dem har i øvrigt opstillet monumenter siden da, selvom ikke mindst Hårup i dag er blevet en landsby omtrent på størrelse med Todbjerg og Mejlby.

Begge landsbyer lavede imidlertid deres egne markeringer af genforeningen den 9. juli, selvom de geografisk er beliggende kun omkring én kilometer fra Todbjerg. Det var med andre ord ikke fordi, man ikke betragtede genforeningen som en vigtig begivenhed. I Hårup fejrede man dagen i forsamlingshuset, hvor 80-100 mennesker var mødt op. Gårdejer N. Jensen fra landområdet Risvang

ved Hårup ledede arrangementet. Lærer Grønberg fra Rodskov på Djursland talte om Danmark og Sønderjylland, hvorefter der var kaffebord med medbragt mad. Derefter sluttede Grønberg med oplæsning.

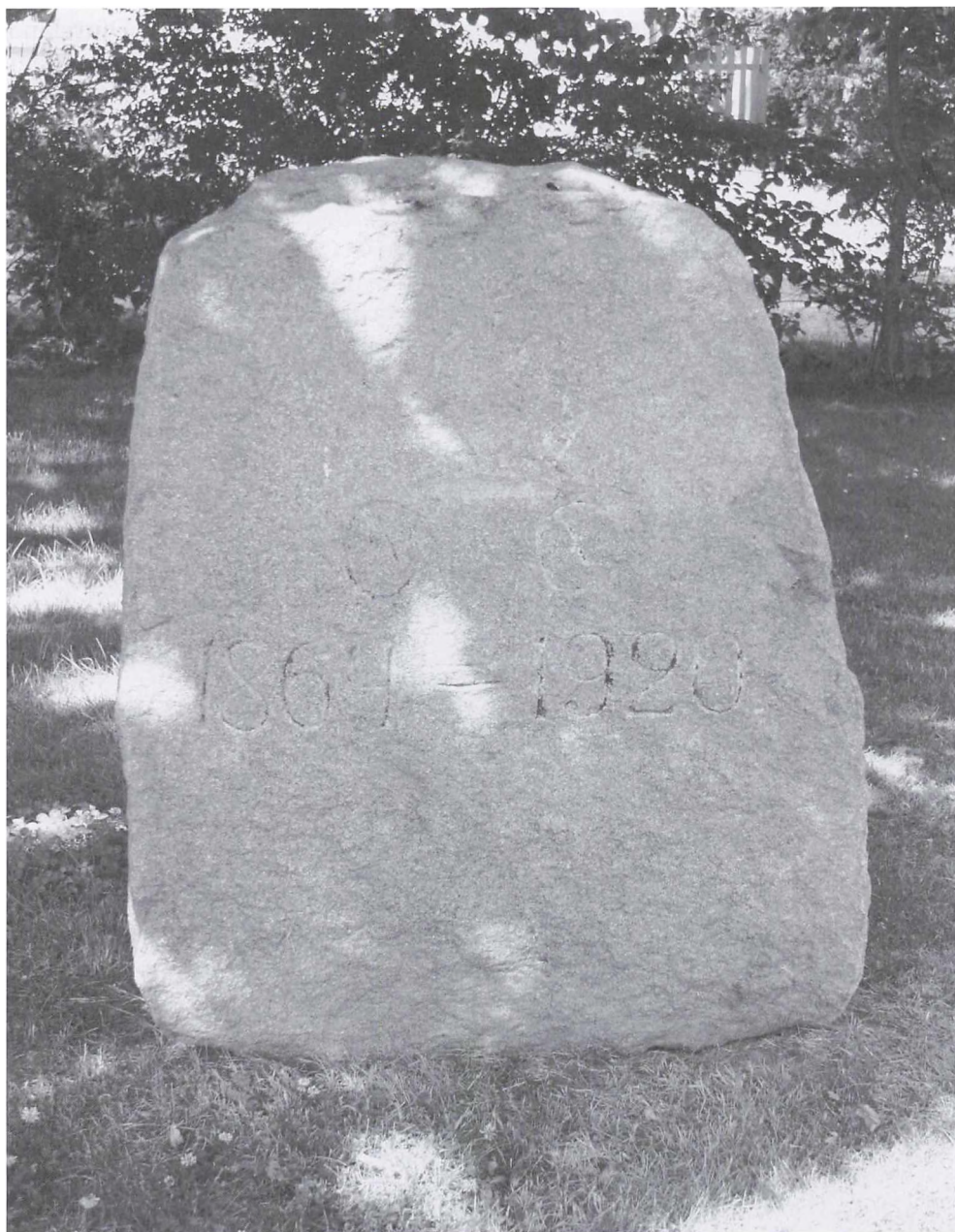
I Bendstrup samledes man i skolens have, og lærer Mikkelsen holdt foredrag om Sønderjylland. Derefter flyttede forsamlingen ind i skolestuen til kaffe. Her talte particulier R. P. Sørensen, og lærer Mikkelsen læste en fortælling for forsamlingen.³⁹

Så lokalt var altså genforeningsmonumentet i Todbjerg. Det betød kun noget for mennesker, der følte et identitetsmæssigt tilhørsforhold til Todbjerg landsby. Der er derimod ikke fundet indikationer af, at landsbyerne i Todbjerg-Mejlby Sogne konkurrerede indbyrdes om at opstille det første monument i sognene. Det kunne måske ellers forventes, da især landsbyerne Todbjerg og Mejlby, som de to største landsbyer i sognene og begge kirkebyer, traditionelt har været rivaler i mange sammenhænge. Der kendes da også eksempler på, at landsbyer andre steder har konkurreret om at få opstillet sognets første genforeningsmonument.⁴⁰ Hvert monument i Todbjerg-Mejlby Sogne synes imidlertid at være opstillet uden tanker om rivalisering, men de har samtidig udelukkende haft betydning for dem, der havde et identitetsmæssigt tilhørsforhold til den pågældende landsby.

Egetræet

Træet blev plantet i anledning af kong Christian 10.'s 70 års fødselsdag 26. september 1940, altså i besættelsens første år, og minder udelukkende kongens fødselsdag. Det blev plantet af byens ældste borgere, som var Grethe Clausen, 95 år, Jens Christensen, 84 år, Peter Andersen Hjulmand, 84 år. Sidstnævnte vandede og plejede træet i tiden derefter.⁴¹

Formentlig har man valgt et træ som symbol på, at mindet om kongen skulle leve længe efter hans død. De langsomt voksende egetræer er velegnede til at sende det signal, eftersom de kan blive meget gamle. Inge Adriansen mener, at egetræer vælges til formålet, fordi de er blevet et nationalt symbol på Danmark samt på udholdenhed og ælde, og at de kan virke monumentale. Det nationale indhold, der fortolkes ind i dem, skyldes ifølge Adriansen, at egen er fast i vedet, har stor udbredelse og kan opnå en høj alder.⁴² Der er dog ikke fundet konkret dokumentation i det undersøgte materiale fra Todbjerg, som godt gør, at initiativtagerne bevidst havde gjort sig disse overvejelser før de plantede egen.

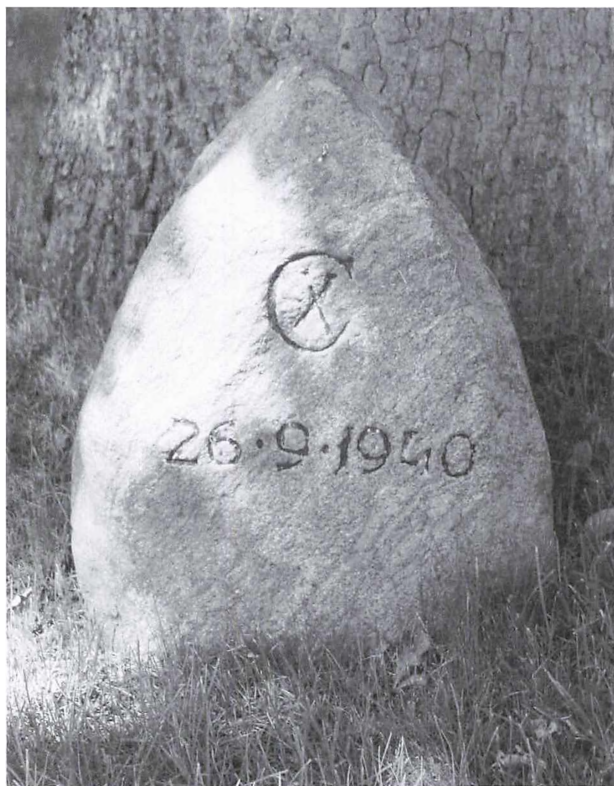
Figur 10. Genforeningsmonumentet i Todbjerg i 2009. Foto: Ricky Hansen.

Kongestenen

Kongestenen i Todbjerg bærer følgende indskrift:

CX
26.9.1940

Stenen blev sat ved egetræets fod af gårdejer Rasmus Foged ligeledes på kongens 70 års fødselsdag 26. september 1940. Genforeningsanlægget var på daværende tidspunkt etableret som det primære sted i Todbjerg, hvor man opstillede monumenter for nationale begivenheder. Det var sikkert derfor naturligt, at det også blev stedet for egetræets og kongestens placering. Chr. 10. var desuden den konge, der red over grænsen den 10. juli 1920 i anledning af genforeningen, så symbolikken passede fint til et genforeningsanlæg.⁴³

Figur 11. Kongestenen i genforeningsanlægget i Todbjerg i 2009. Foto: Ricky Hansen.

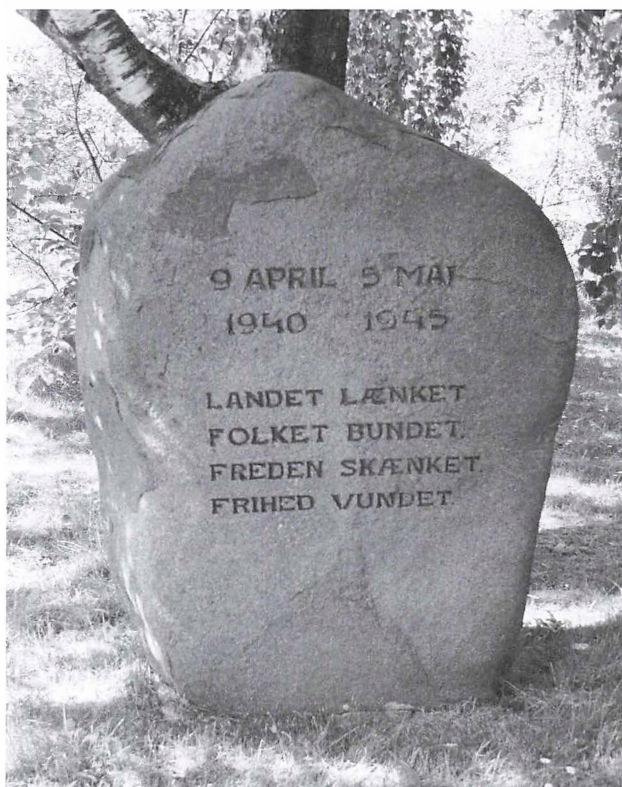
Befrielsesmindestenen

Stenen, en marksten af Jelling-typen, blev sat efter befrielsen i maj 1945. Den blev givet til formålet af gårdejer Peter Rasmussen Kolt. Indskriften er forfattet af lærer Korsbæk fra Faarup ved Mundelstrup:

9. APRIL 1940 – 5. MAJ 1945
LANDET LÆNKET
FOLKET BUNDET
FREDEN SÆNKET
FRIHED VUNDET

Befrielsessten finder man hyppigt i Danmarks landsbyer, og således også i Todbjerg.⁴⁴ Den nationale symbolik i monumentet passer fint til at stå i genforeningsanlægget. Der var ingen indvielse.

Figur 12. Befrielsesmindestenen i genforeningsanlægget i Todbjerg i 2009. Foto: Ricky Hansen.

Byrådets træ

I genforeningsanlægget i Todbjerg findes også et træ i den ene ende. Det er plantet af Århus Kommune i anledning af 25-års jubilæet for kommunesammenlægningen i 1970, hvor Todbjerg-Mejlby Sognekommune blev en del af Århus Kommune.

Ved træet er der sat en lille træstolpe, hvorpå der er en indskrift.⁴⁵ Den lyder:

ÅRHUS BYRÅD
1970 -1995

Dette monument er ikke udtryk for lokal identitet i Todbjerg, da det er opstillet af en udefrakommende myndighed for at fejre sig selv – ikke Todbjerg. Ret beset har monumentet ikke meget med Todbjerg som landsby at gøre, selvom byen er en del af Århus Kommune. Man har muligvis ikke kunnet finde andre egnede steder til det i den tidligere Todbjerg-Mejlby Sognekommune, og derfor valgt genforeningsanlægget i Todbjerg, hvor der i forvejen var andre monumenter, og som også vedligeholdes af kommunen.

Todbjerg Tårnet

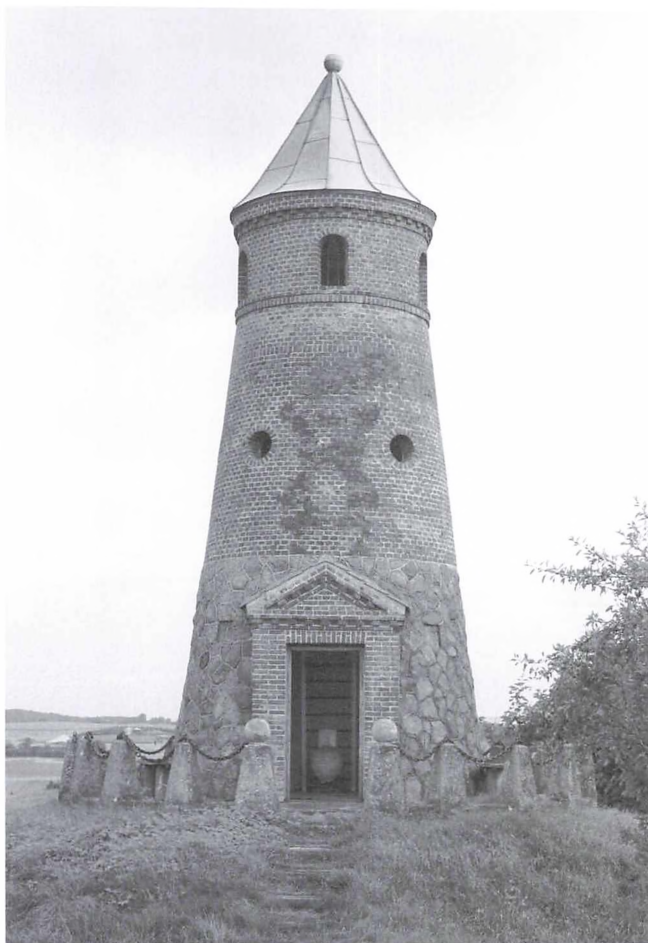
Tårnet blev opstillet til minde om Todbjerg Mølle, som stod på stedet, indtil den brændte efter et lynnedslag 15. juni 1918. Det siges i området, at beboerne og især Skaarupgaards daværende ejer, ingeniør Jessen, savnede at kunne se møllen. For sidstnævntes vedkommende rejste han meget, og han havde været glad for at kunne se Todbjerg Mølle, når han kom sejlende ind gennem Århusbugten. Hvor meget af dette der er rigtigt, er svært at afgøre, men man kan faktisk se tårnet fra bugten, så beretningen kan være rigtig. Jessen foranledigede derefter, at der blev bygget en varde af træstammer fra Skaarupgaards jord. Den bestod af en betonsokkel og 21 egestammer med en kuppel på toppen, hvorpå der allerøverst var en kugle.⁴⁶

Varden stod dog ikke længe. I en storm 26. august 1926 væltede den. Jessen boede ikke længere på egnen, men andre borgere besluttede, at der nu skulle bygges et rigtigt tårn, som kunne holde til vejr og vind. Der blev lavet en indsamling i hele Todbjerg-Mejlby Sognekommune, og det resulterede i 1733 kr. Det blev Todbjergs lokale murermester Jesper Jacobsen, der fik opgaven med at bygge tårnets murstensarbejde og støbning, mens murermester A. Jakobsen fra Lisbjerg-Terp udførte granitmurværket. Det var Jesper Jacobsen, der konstruerede tårnet, og han lavede modeller af flere mulige udseender, men den nuværende blev valgt, og den brugte vandtårnet ved Randersvej i Århus, opført i 1907, som model.⁴⁷

Figur 13. Vandtårnet på Randersvej i Århus i februar 2010. Tårnet var inspiration for bygningen af Todbjerg Tårnet i 1927. Foto: Jan Baltzersen.

Da Tårnet er et mindesmærke for Todbjerg Mølle, er møllens omrids lavet som en del af murværket over indgangsdøren. Det er dog vanskeligt at se i dag, efter mange års aflejring af skidt samt vejr og vind. Et tårn som monument er sjældent forekommende i Danmark, men findes trods alt andre steder, for eksempel på Ejer Bavnehøj, hvor det minder genforeningen. Tårnmonumenter er i modsætning til mindsten funktionelle monumenter, hvilket vil sige at de har en praktisk funktion udover det at være monument. I både Todbjerg og på Ejer Bavnehøj er funktionen, at de også er udsigtstårne.⁴⁸ En mindsten er udelukkende et monumentalt monument, da den ikke har en praktisk funktion.

Figur 14. Todbjerg Tårnet som det så ud i sommeren 2009. Der er en vis lighed med vandtårnet på Randersvej i Århus, som var inspirationen bag det. Foto: Ricky Hansen.

Todbjerg Tårnet blev indviet 15. juni 1927, altså på 9-årsdagen for møllens brand. Det er ikke lykkedes at finde en nærmere beskrivelse af, hvordan indvielsen foregik.⁴⁹

Den oprindelige trætrappe indeni tårnet var lavet af de egestammer, der havde været en del af den nedblæste varde.⁵⁰ De blev i 1989 udskiftet med en jerntrappe, da de ikke længere var tilstrækkeligt sikre at færdes på.

I 1989 flagede man stadig på Grundlovsdag og 15. juni, som der er tradition for ved tårnet.⁵¹

Tårnet og bakken hvor det ligger, benyttes den dag i dag til grundlovsmøder. Ofte har det været kendte politikere, der holdt Grundlovstalen. I 1977, da det var 50 år siden, at tårnet blev opført, var det eksempelvis den daværende borgmester i Århus, Orla Hyllested, der holdt grundlovstalen. Han havde en særlig forbindelse til lokalområdet, idet han som 14-årig havde været hjorddreng på Gården *Risvang* i sognet. Desuden har tidligere statsminister Knud Kristensen talt ved tårnet til genforeningsfester.⁵²

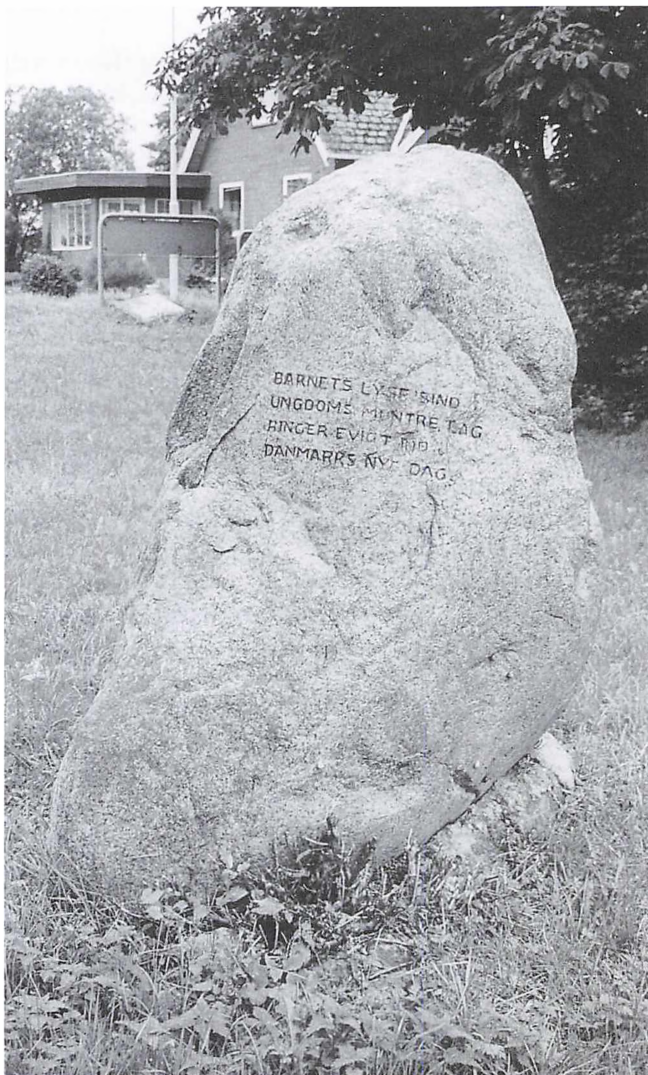
Når man har valgt det lokale mindesmærke Todbjerg Tårnet som centrum for disse begivenheder, hvoraf Grundlovsdag og genforeningen jo er nationale begivenheder, skyldes det givetvis ikke mindst, at pladsen ved Todbjergs genforeningsanlæg var for lille til forsamling af større menneskemængder. Den var ellers med sine nationale monumenter symbolsk bedre egnet til formålet, og selve anlægget blev jo til som følge af en national begivenhed i form af genforeningen. Men praktiske hensyn har altså gjort, at man har forlagt begivenheder med større forsamlinger til bakken ved det lokale monument.

Sportspladsmonumentet

Monumentet minder sportspladsens etablering i 1940. I 1930'erne manglede man en sportsplads i Todbjerg. Byens unge måtte lade sig nøje med at spille bold på en græsmark, hvor gårdejer Jens Sørensen også havde sine køer gående. Men fra 1938 besluttede borgerne sig for at forbedre situationen for de sportsinteresserede. Man gik i gang med at lave en sportsplads. Stedet, hvor den kom til at ligge, havde indtil da nærmest været brugt som affaldsplads, og den var meget fugtig om vinteren. Først blev området derfor drænet og planeret, og der blev kørt hen ved 2.500 læs sand på, før pladsen var klar. Arbejdet blev lavet af borgerne uden betaling, og Hedeselskabet udlånte en traktor og tromle. Desuden donerede selskabet træerne, der kom til at omkranse pladsen.

Under arbejdet med planeringen blev der i den ene del af arealet fundet en stor natursten, som man anslog til at veje over tre tons. Den flyttede man til indgangen til området i den vestlige side af pladsen. Stenen blev uden beregning løftet op på en slæde af en kranvogn fra Falck i Århus, hvorefter byens borgere ved fælles kraft slæbte den på plads, så Falcks kranvogn kunne rejse den op.

Selve sportspladsen blev indviet 16. juni 1940 med idrætsopvisninger, taler og musik. Den tyske besættelse havde dog besværliggjort den march, man havde planlagt gennem byen med dannebrog i spidsen. Til det formål måtte man nu spørge den tyske kommandant i Århus om tilladelse. Denne blev dog givet, så marchen kunne finde sted. Efterfølgende var der bal.

Figur 15. Mindestenen for skabelsen af sportspladsen i Tødbjerg i 1940 fotograferet i 2006. Foto: Jan Baltzersen.

Mindestenen, som er opstillet i 1940, har to indskrifter. Den første er til minde om sportspladsens etablering, den anden har tydeligvis et nationalt opløftende budskab i nationens tunge stund med tysk besættelse:

Mænd og mødre
Egnens unge
Alle tog tunge tag
Jævned jorden
Satte stenen
Fandt i fællig fælles sag

Barnets lyse sind
Ungdoms muntre lag
Ringer evigt ind
Danmarks nye dag⁵³

Genforeningsstenen i Lindå

Den lille landsby Lindå opstillede også et genforeningsmonument. Monumentet blev indviet 14. november 1920.⁵⁴ Det står i, hvad der i dag er et lille græsklædt haveanlæg omkranset af hække midt i landsbyen. Jorden var oprindelig byjord.⁵⁵

Monumentet består af en tilnærmelsesvis flad marksten skænket af gårdejer Willum Willumsen på gården *Ballehøj* på højdedraget af samme navn, som i dag kaldes Balshøje. Interesserede beboere i landsbyerne Lindå og Balle havde dannet et udvalg til etablering af monumentet. Det bestod af Lærer Hansen, Balle, gårdejer Willum Willumsen, brugsuddeler Martin Pedersen, Lindå, og gårdejer P. Baltzer Nielsen, Lindå Mark. Det bestod altså med andre ord af nogle af de førende gårdejere, en lærer og en erhvervsdrivende. Der var ingen landarbejdere eller husmænd med, selvom der må have været mange af dem i området. Men som nævnt ovenfor havde ikke mindst den socialdemokratiske bevægelse ingen interesse i at sætte specifikt fokus på begivenheder med et nationalt indhold.⁵⁶

Ligesom i Todbjerg indgik mindestenen i Lindå i et genforeningsanlæg med en oldtidsinspireret høj.⁵⁷ Oprindeligt lå byens branddam ved siden af, og det var en del af dén, der var blevet fyldt op og nu anvendtes som anlæg. Det er uklart, hvornår arbejdet med mindeanlægget begyndte, men i monumentets fundament blev der ved etableringen indstøbt en flaske, som, udover *Skillemønter*, indeholdt et dokument, der fortæller monumentets tilblivelseshistorie i meget grove træk, og som samtidig beskriver landets situation set med samtidens lokale beboeres øjne. Teksten på dokumentet lød:

»Den 9. juli 1920 underskrev Kong Kristian X af Danmark Fredstraktaten mellem Tyskland og de Allierede, ved hvilken Lejlighed Danmark fik tildelt en del af det i Krigen 1864 tabte Sønderjylland. Under store Festligheder blev der denne Dag og i de følgende Tider rejst Mindesten Landet over. Den 5. oktober samme Aar rejstes denne Sten af Beboerne i Balle og Lindå. Jordarbejdet (kørsel af fyld, flere hundrede Læs) udførtes gratis af Beboerne, og yderligere blev der indsamlet til Beplantning af Anlægget m.m. i alt 565 kr. Kvinderne skænkede et Dannebrogflag. Mindestenen er skænket af gårdejer Willum Willumsen, "Ballehøj". Handelsgartner Chr. Christensen, "Granly", pr. Løgten, har udført Beplantningen.

I udvalget for Mindestenen er lærer Hansen, Balle, Willum Willumsen, Uddeler Martin Pedersen, Lindaa, og Gaardejer P. Baltzer Nielsen, Lindaa Mark.

Krigen havde bevirket Dyrtid i Landet. 1 pund Smør kostede 3,75 kr., Brød 11½ Øre, Sukker 34 Øre, Flormel 48 Øre pr. Pund. Kul og Brænde er næsten ikke til at opdrive for Penge. Da Skillemønt næsten er forsvundet af Landet, har Regeringen ladet præge Jern og Nikkelmønter. Der er udstedt Rationeringskort paa Mel, Brød og Sukker.

Lindaa, d. 5/10 1920.

Marius Rytter

Korrespondent for Aarhus og Randers Dagblade⁵⁸

Det var usædvanligt, at man indlagde en sådan tidskapsel i fundamenterne for genforeningsmonumenterne, men ikke unikt. Man gjorde det i alt 29 steder, for eksempel i Stubbekøbing.⁵⁹

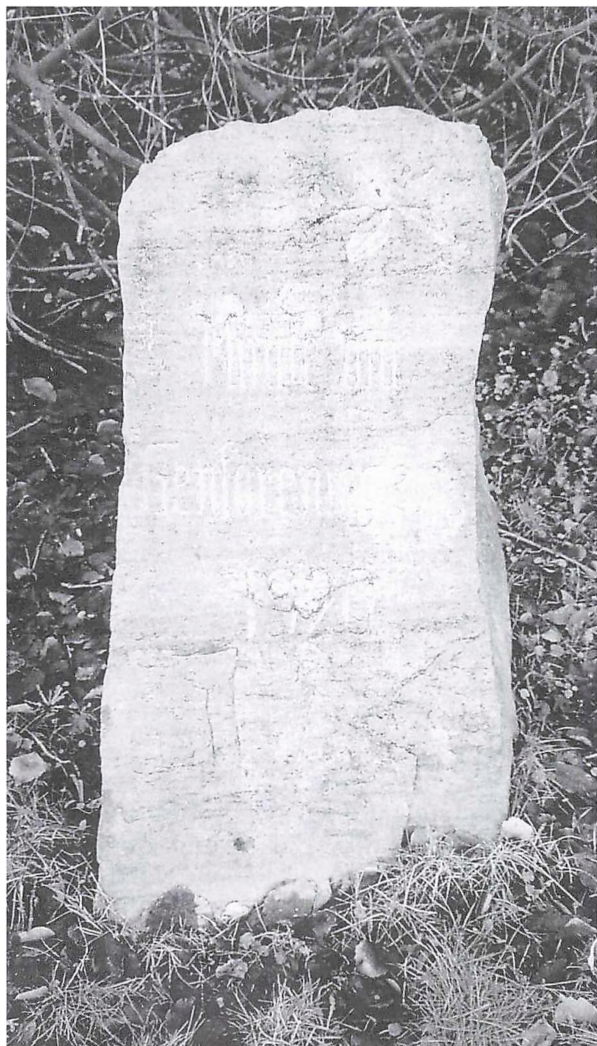
Lindås genforeningsmonument fik indhugget et firkløver som symbol på lykken, og derunder indhuggedes indskriften, som blev:

Minde om
Genforeningen
1920

Indvielsen fandt sted den 14. november 1920. Monumentet afsløredes af fhv. højskoleforstander J. Michelsen, Mellerup. Det var derimod byens ældste borger, 84-årige Niels Mikkelsen, der højste Dannebrogflaget, som områdets kvinder havde skænket.⁶⁰

Stenhuggeren fra Mørke, som lavede indskriften, havde imidlertid et uheld, eller også kunne han simpelthen ikke stave til *Genforeningen*. Som det stadig den dag i dag kan ses på monumentet, indhuggede han ordet *Genforeninggen*,

altså med to g'er. Dette nævnes ikke i Johannes Vejlagers store værk om genforeningsmindesmærkerne, sikkert fordi dem, der har givet ham eller hans hjælper i Randers Amt, Aage Sørensen fra Mellerup, oplysningerne, må have fundet det særdeles pinligt – noget man ikke snakkede om. Efter tre år fik en anden stenhugger opgaven med at rette op på fejlen, så godt han kunne. Den kan dog som nævnt stadig ses den dag i dag.⁶¹

Figur 16. Genforeningsstenen i Lindå er i dag det eneste, der er tilbage af det oprindelige genforeningsanlæg, hvor stenen stod på en høj. Foto: Jan Baltzersen

Det blev bestyrelsen for forsamlingshuset, der kom til at vedligeholde monumentet fra starten.

Det har ikke været muligt at finde ud af, hvornår anlæggets oldtidshøj blev nedtaget. Det hævdes i områdets lokalhistoriske kalender fra dets egnsarkiv, at det er sket i 1970, for at Århus Kommune skulle kunne slå græsset på området, som kommunen i det år overtog vedligeholdelsen af. Men arkivet har ikke fremlagt dokumentation for påstanden.⁶² Det har heller ikke været muligt at finde bekræftelse herpå hos Natur og Miljø i Århus Kommune⁶³ eller i kommunens arkivalier fra perioden på Erhvervsarkivet, som er arkivmyndighed for kommunen.⁶⁴ Eftersom Todbjergs høj blev nedtaget i 1958-59, er det derfor nok mere sandsynligt, at ændringen er sket omkring det tidspunkt. Det har, henset til den samtidige diskussion om monumentets udseende i Todbjerg, givetvis været tidens *trend*, at genforeningsanlæggene skulle simplificeres.⁶⁵ Ingen ved i dag, hvad der skete med flasken eller dens indhold.

Genforeningsmonumentet i Mejlby

Monumentet er indviet søndag 11. juli 1920. Det er placeret i, hvad der nu er et lille græsdækket område i den gamle del af Mejlby. Det består i dag kun af mindestenen, som er en marksten, samt en flagstang.⁶⁶

Ideen til monumentet fremsatte nogle mænd fra Mejlby den 7. marts 1920. Ideen vandt gehør blandt beboerne. Sognerådet for Todbjerg-Mejlby Kommune stillede et areal, der var fremkommet ved en vejregulering, til rådighed for projektet. Det blev besluttet, at monumentet skulle bestå af en stenhøj tydeligt inspireret af Danmarks oldtid samt en mindesten.

Den 17. marts 1920 begyndte arbejdet med at skabe monumentet. Der blev foretaget kloakering på stedet, og en dyb vandfyldt grøft ved stedet blev fyldt op. Desuden blev der fyldt flere hundrede læs jord på selve pladsen, da den var for lav i forhold til omgivelserne. Derefter blev der foretaget beplantning i form af blandt andet tjørn og prydbuske af gartner H. Andersen fra Mejlby Planteskole samt indhegning af arealet, hvorefter stenhøjen blev konstrueret. Øverst placerede man en stendysse. Dyssens tre støttesten var skænket af gårdejer Niels Tholstrup fra Mejlby og kom fra en stenmur på hans ejendom.

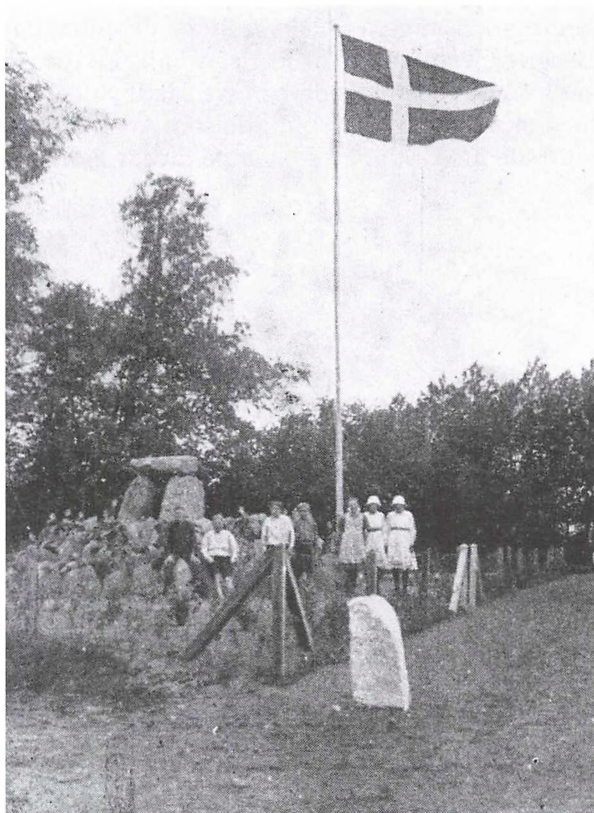
Den 20. marts 1920 blev overliggeren med stor deltagelse fra lokalbefolkningen lagt på dyssen. Den var fundet på Kalstrupgaards mark og var så stor, at man måtte have hjælp fra en kraftig kran fra elektricitetsselskabet Arke. Den blev betjent af montør Ole Andersen fra Mejlby.

Mens de lokale mænd udførte arbejdet med mindeanlægget og stenhøjen, indsamlede byens kvinder penge til køb af en flagstang og et fem meter stort Dannebrogssflag. En så stor begivenhed som genforeningen skulle tydeligvis også mindes med noget af tilsvarende størrelse.

Mindestenen blev placeret i stenhøjens nordre side ud mod vejen. Dens indskrift blev indhugget af sten- og billedhugger Magnussen fra Århus, som også havde været med til at lave monumentet i Todbjerg. Indskriften lyder:

TIL MINDE
OM
GENFORENINGEN
1864 – 1920⁶⁷

Ved indvielsen søndag den 11. juli 1920, to dage efter genforeningen, var op mod 200 af sognets beboere til stede. Man indledte med, at den aldrende gartner Rasmus Andersen, der var veteran fra 1864, hejste det store nye flag, mens de forsamlede med blottede hoveder sang »*Slesvig, vort elskede, omstridte land.*«

Figur 17. Genforeningsmonumentet i Mejlbjerg i sit oprindelige udseende. Foto gengivet efter S. A. Poulsen og Poul Jørgensen, Mejlbjerg Sogns Historie.

Derefter fortalte gårdejer S. A. Poulsen om mindeanlæggets tilblivelse og takkede de involverede for deres indsats. Han formanede endvidere i bedste nationale ånd landsbyens ungdom om at beskytte og bevare mindesmærket i kærlighed. Derefter bad man gårdejer Niels Tholstrup om at overtage det fremtidige tilsyn med stedet samt at opbevare flaget og hejse det ved relevante lejligheder. Når det blev ham, der fik det ærefulde hverv, skyldtes det formentlig, at han både havde været en af de mest ivrige fortalere for etableringen af et mindesmærke, og desuden at han var en af dem, der gav mest til dets opstilling.

Derefter sang forsamlingen *Jeg elsker de grønne lunde*, hvorefter festlighedernes videre forløb blev forlagt til gårdejer R. Bonnesens have. Der talte lærer R. M. Mikkelsen fra Krajbjerg Skole om Sønderjylland. Derefter var der en kort pause, hvorefter forsamlingen spiste medbragt mad. Derpå samledes de til fælles kaffebord i Mejlby Skoles gymnastiksal. Her talte lærer J. M. Sørensen fra Mejlby om Danmarks situation i hhv. 1864 og 1920. Der blev også sunget fædrelandssange og holdt tale for de deltagende veteraner fra krigen i 1864. Derefter læste lærer Mikkelsen Falk Rønnes fortælling *De vog dem*. Desuden sang frøken Frida Andersen fra Mejlby nogle sønderjyske og Aakjærskesange med orgelledsagelse af Mikkelsen. Arrangementet varede til ud på aftenen og sluttede med, at områdets unge lavede sanglege på Mejlby Skoles legeplads.⁶⁸

Figur 18. Genforeningsmindestenen i Mejlby i dag, hvor den står på et græsareal med en flagstang. Højen og oldtidsmonumentet er væk. Foto: Jan Baltzersen

Finansieringen af monumentet bestod (udover af det til flagstangen indsamlede) af 45 kr. indsamlet fra de borgere i Mejlbys Sogn, der ikke kunne deltage i selve arbejdet, men gerne ville bidrage økonomisk til sagen. Pengene gik til kloakering af grøften, indhugning af indskriften og øvrige materialer. Arbejdet med etableringen af mindeanlægget blev ydet uden vederlag, og naboerne til anlægget ydede en særlig stor indsats. Det var gårdejer N. Tholstrup, gårdejer R. Bonnesen, snedker A. Tjerrild, Husmand N. Hansen, sognefoged N. Ogstrup, forpagter M. Ogstrup og gårdejer S. A. Poulsen.

Sidstnævnte skrev senere Mejlbys Sogns Historie i to bind i 1942 sammen med lektor Povl Jørgensen. I bogen er denne liste over naboerne, der var særligt aktive i monumentets tilblivelse, nævnt.⁶⁹ Det viser, at det i lokalsamfundet har været betragtet som en ærefuld gerning at yde en særlig indsats for skabelsen af et lokalt, nationalt monument. Samtidig viser det forhold, at der var gårdejere, en håndværker, en enkelt husmand, men ingen arbejdere med i projektet, endnu engang arbejdernes fravær i opstillingen af genforeningsmonumenter på landet trods deres store antal på gårdene.⁷⁰

Monumenter i Todbjerg-Mejlby og på landet generelt

Monumentlandskabet i Todbjerg-Mejlby er især rigt på genforeningsmonumenter og et enkelt monument for besættelsen 1940-45. Udover disse nationale mindesmærker findes også det rent lokale monument Todbjerg Tårnet. Dette billede genfindes i det landsdækkende materiale gennemgået i artiklens begyndelse. Der er således grund til at tro, at dette er et repræsentativt billede for monumentlandskabet på landet i Danmark. Desuden findes der både lokalt i Todbjerg-Mejlby Sogne og generelt på landet landsbyer og lokalområder helt uden monumenter af nogen art, mens flertallet af danske landsbyer og lokalområder har et monument i form af en genforeningssten. Den er af samme grund det hyppigst forekommende monument på landet i Danmark nord for Kongeåen. Dette billede genfindes i Todbjerg-Mejlby, hvor såvel landsbyerne Mejlby og Lindå udelukkende har opstillet genforeningsmonumenter.

Todbjerg Tårnet er som tårnmonument en usædvanlig monumenttype på landet og i Danmark i det hele taget, mens hovedparten af monumenterne i Todbjerg-Mejlby Sogne er af Jellingtypen med en enkel indskrift, som er den hyppigst forekommende monumenttype på landet generelt. Området er hermed repræsentativt for det generelle billede af monumentlandskabet på landet.

Placeringen af monumenterne centralt i landsbyerne i Todbjerg-Mejlby Sogne er ligeledes repræsentative for det generelle billede på landet, og tilsvarende gælder initiativtagerne til deres opstilling samt tidspunktet hvor det foregik. Derimod er det ikke muligt at afklare endeligt om de forandringer, som genforeningsanlæggene i Todbjerg, Mejlby og Lindå har gennemgået siden

deres opståen, er repræsentative for det generelle billede, da de er indtrådt efter Johannes Vejlagers grundlæggende registrering af genforeningsmonumenterne i 1939. En tilsvarende dybtgående registrering af monumenternes omgivelser er ikke siden foretaget. Man kan dog have en formodning om, at udviklingen er generel, da man normalt ikke synes at møde oldtidsagtige mindeanlæg i danske landsbyer, men mere end en formodning kan det ikke blive.

Konklusion

Mindesmærker på landet i Danmark består oftest af en marksten opstillet i en landsby i første halvdel af det 20. århundrede til minde om genforeningen i 1920. Den er forsynet med en simpel indskrift og er opstillet på lokalt initiativ og finansieret af de lokale. Opstillingsprocessen var således, uanset den nationale begivenhed, der blev mindet, først og fremmest lokal. Dette bekræftes af artiklens case study. Markstenen som monumenttype var inspireret af den store Jellingsten og var passende til formålet både i sin symbolik og robusthed samt af praktiske og ikke mindst økonomiske grunde. Enkelte landsbyer med særlig stærk lokal identitet opstillede i samme periode og senere monumenter for vigtige lokale begivenheder. En del små samfund på landet har ingen monumenter. Årsagerne hertil kan ikke identificeres med sikkerhed, og det må antages, at en manglende stærk lokal identitet i det mindste er en medvirkende faktor.

Noter

1. Johannes Vejlager, 1939 s. 35.
2. Annette Lerche Trolle mfl., 2002 s. 146-47.
3. Anders Bjørnvad, 1999 s. 167-69.
4. Inge Adriansen, 2003 bd. II, s. 302-304.
5. Viborg Stiftsmuseum, 1986.
6. Charlotte West, 2003 s. 98-116, især s. 98.
7. Peter Aronsson og Lennart Johansson, 2003 s. 175-192 og 223.
8. Jan Baltzersen, 2008 s. 78 -79.
9. Jan Baltzersen, 2008 s. 72 – 79, feltstudier i Gørslev, 2006.
10. Nils Hansen, 1933-34 s. 62 – 72.
11. KUAS: *www.monument.dk*, 2003.
12. Johannes Vejlager, 1939.
13. Nils Finn Christiansen, 2004 s. 286 – 300, Johannes Vejlager 1939 s. 376.
14. Inge Adriansen, 2003 bd. II, s. 130.
15. Jan Baltzersen, 2008 s. 10-11.
16. Jan Baltzersen, 2008 s. 75.
17. Jan Baltzersen, 2008 s. 75.

18. Feltstudier i Gørslev, 2006.
19. Jan Baltzersen, 2008 s. 75.
20. Feltstudier i Gørslev, 2006, Jan Baltzersen, 2008 s. 75-78.
21. Johannes Vejlager, 1939 s. 144, Jan Baltzersen, 2008 s. 76-79.
22. Kalø-Vig-Egnens Landboblad, 16. juli 1920, s. 2, Jan Baltzersen, 2008 s. 75, 77 -79, Johannes Vejlager, 1939.
23. Bjørnvad, 1999 s. 145 -159.
24. Feltstudier i Voldum 2006, Jan Baltzersen, 2008 (b) s. 13.
25. Feltstudier i Todbjerg, 2006, Gunnar Sørensen, 2009 s. 51.
26. Gunnar Sørensen, 2008 december.
27. Samtale med Tove Tendal, 2006.
28. Feltstudier i Voldum, 2006, Voldum Fællesråd, 2006.
29. Johannes Vejlager, 1939 s.11.
30. Protokol, Johannes Vejlager, 1939 s. 375. Vejlager har sat ordet *Bystævne* i citationstegn, men det er ikke klart af sammenhængen, om årsagen var, at det blot var noget, man kaldte stedet lokalt. Det har heller ikke været muligt at afklare på anden vis.
31. Johannes Vejlager, 1939 s. 375-76.
32. Protokol, Johannes Vejlager, 1939 s. 376. I Poul Harris, 1983 s. 264 angives indvielsen fejlagtigt at have fundet sted på Kong Christian X's fødselsdag 26. september 1920.
33. Aarhus Amtstidende, 9. jan. 1936 s. 7, protokol.
34. Protokol.
35. Protokol, Poul Harris, 1983 s. 264.
36. Protokol.
37. Protokol.
38. Protokol.
39. Kalø-Vig-Egnens Landboblad, 16. juli 1920 s. 2.
40. Ingolf Hasse, 2008 s. 10.
41. Protokol, Poul Harris, 1983 s. 264.
42. Inge Adriansen, 2003 bd. II s. 382.
43. Protokol, Bjørnvad, 1999 s. 477.
44. Protokol, Bjørnvad, 1999 s. 477.
45. Feltstudier i Todbjerg, 2006, mail fra Henrik Bom, 28. august 2008
46. Todbjerg-Mejlby Kalenderen 2002, januar.
47. Lokalavisen Landbobladet for Djursland og Kaløvig, 22. juni 1977 s. 3.
48. Johannes Vejlager, 1939 s. 418 ff.
49. Lokalavisen Landbobladet for Djursland og Kaløvig, 22. juni 1977 s. 3. Todbjerg-Mejlby Kalenderen 2002, januar.
50. Lokalavisen Landbobladet for Djursland og Kaløvig, 22. juni 1977 s. 3.

51. Sognebladet for Todbjerg og Mejlby Sogne, nr. 8, august, 1989 s. 9.
52. Lokalavisen Landbobladet for Djursland og Kaløvig, 22. juni 1977 s. 3.
53. Feltstudier i Todbjerg, 2006 og Todbjerg-Mejlby Kalenderen, 2003, juni.
54. Johannes Vejlager, 1939 s. 376-77.
55. Todbjerg-Mejlby Kalenderen, 2003 december.
56. Johannes Vejlager, 1939 s. 376-77.
57. Todbjerg-Mejlby Kalenderen, 2003, december.
58. Johannes Vejlager, 1939 s. 376-77.
59. Johannes Vejlager, 1939 s. 25, 179.
60. Johannes Vejlager, 1939 s. 377.
61. Todbjerg-Mejlby Kalenderen, 2003, december, feltstudier i Lindå, 2008.
62. Todbjerg-Mejlby Kalenderen, 2003, december.
63. Mail til forfatteren fra Henrik Bom, Århus Kommune, 28 august 2009.
64. Egne undersøgelser på Erhvervsarkivet, februar 2009, samt mail til forfatteren fra Henrik Vedel-Smith, Erhvervsarkivet, 6. februar 2009.
65. Protokol.
66. Feltstudier i Mejlby 2006
67. Johannes Vejlager, 1939 s. 377-78.
68. Kalø-Vig-Egnens Landblad, 16. juli 1920 s. 2.
69. S. A. Poulsen og Povl Jørgensen, 1942 II s. 87-90.
70. S. A. Poulsen og Povl Jørgensen, 1942 II s. 87-90, Johannes Vejlager, 1939 s. 377-78.

Litteratur

- Peter Aronsson & Lennart Johansson: *Ett Landskap minns sitt förflutna - Kronobergboken 2003*. Varend og Sunnerbo, 2003.
- Inge Adriansen: *Nationale Symboler i Det Danske Rige 1830-2000*, bd. I - II. København, 2003.
- Jan Baltzersen (a): "Genforeningsmonumenterne i Lime, Lemmer og Syvveje". *Østjysk Hjemstavn*, 2008, s. 72 -79.
- Jan Baltzersen (b): "Fra Jelling-sten til genforeningssten – Danmarks monumenter i 1000 år". *Siden Saxo*, nr. 4, 2008, s. 4 – 13.
- Anders Bjørnvad: *Krigens monumenter*. Odense 1999.
- Niels Finn Christiansen (red.): *Danmarkshistorien*, bd. 12, 2. udg., København 2004.
- Nils Hansen: "De Faldnes Minde på Sønderjyllands Kirkegaard". *Vore Kirkegaard*, 1933-34, s. 62 -72.
- Poul Harris: *Friluftskunst i Århus*. Århus, 1983.
- Ingolf Hasse: *Genforeningsstenene i Sønderjylland*. Tønder, 2008.

- Kulturarvsstyrelsen & Inge Adriansen (red.): *Nationale mindesmærker og mødesteder 1830 – 2000*, www.monument.dk. Kulturarvsstyrelsen, 2003.
- S. A. Poulsen & Povl Jørgensen: *Mejlby Sogns Historie I-II*. Århus, 1942.
- Gunnar Sørensen: *Erindringer i tekst og billeder*. Todbjerg 2009.
- Gunnar Sørensen: "Kristian Andersens samling", *Todbjerg-Mejlby Kalenderen*, december 2008.
- J. C. Trap (red.): Danmark, 5. udg., bd. 18. København, 1963.
- Annette Lerche Trolle, Merete Ipsen, Michel Steen-Hansen & Jens Thorhauge (red.): ... *Herfra min verden går*. Vejle, 2002.
- Johannes Vejlager: *Genforeningsmindesmærkernes Historie*. Kolding, 1939.
- Voldum Fællesråd: *Voldum Egnshistorier*. Voldum, 2006.
- Charlotte West: "Hvad stenene fortæller – mindesten i Ølgod kommune". Ølgod Museum, 2003, s. 98 – 116.
- Unavngiven forfatter: "Todbjerg tårnet", *Todbjerg-Mejlby Kalenderen*, januar 2002.
- Unavngiven forfatter: "Fra gadekær til sportsplads", *Todbjerg-Mejlby Kalenderen*, juni 2003.
- Unavngiven forfatter: "Genforenings-g'et", *Todbjerg-Mejlby Kalenderen*, december 2003.

Arkivalier m.v.

- Protokol for bestyrelsen for genforeningsanlægget i Todbjerg, Kristian Andersens samling, Todbjerg Kirkesogn. Upagineret.
- Viborg Stiftsmuseum: *Mindesmærker i Viborg Amt*. Upubliceret registrant over mindesmærker i det daværende Viborg Amt gennemført i 1986. Registranten findes på Viborg Stiftsmuseum.

Lokalpresse

- Lokalavisen Landbobladet for Djursland og Kaløvig.*
Sognebladet for Todbjerg og Mejlby Sogne.

Summary

The article deals with monuments in the Danish countryside, and includes a case study of the memorial landscape in the former Todbjerg-Mejlby Parish Municipality in Eastern Jutland. It is the author's view that the area is representative of the general rural memorial landscape in Denmark. The villages of Lindå and Mejlby have only one monument each commemorating the reunification of 1920, whereas the villages of Hårup og Bendstrup do not have any monuments at all. The village of Todbjerg, on the other hand, has both a reunification monument, a monument commemorating the liberation

of 1945 and two other national monuments. In addition, the village has two monuments for local events, and a third monument erected by Århus City Council to celebrate the incorporation of the parish municipality in Århus Municipality in 1970.

The material from the case study is supplemented with similar studies of other villages in Eastern Jutland, on Zealand and on the island of Falster.

By far the majority of monuments were erected in the first half of the 20th century and mainly in villages. There are only few monuments in the open landscape – typically placed on the location of the event. An example is the monument commemorating the battle of Lundby in North Jutland during the war of 1864.

Many villages only feature a monument in memory of the reunification of Denmark and Southern Jutland in 1920. The reason for prevalence of this memorial is the effect of the national revival by farmers influenced by the folk high school movement who were the trendsetters in the rural areas. The majority of farmers had attended folk high schools and was, together with the often nationally disposed school masters, central in the erection of reunification monuments. The farmers often drove the erection, which took place on local initiative from July 1920 and onwards. The state played no role, financial or otherwise, in the erection process, a process which was locally founded although the memorial was to celebrate a national event. The labour movement focused primarily on social agendas and were less interested in the national question. This is possibly the reason that only very few smallholders and hardly any labourers were involved in the erection process in the countryside.

About 580 reunification monuments were erected in Denmark of which a large proportion were erected in the countryside. The monuments are typically unhewn stones of robust granite. They were made into monuments by carving a short inscription and a few symbols. This type of monument was inspired by the larger Jelling stone from the second half of the 10th century, proclaiming the christianisation of all Danes by the Viking king Harald Bluetooth. Jelling type reunification monuments became the standard countryside memorial. Their sheer number and uniform expression meant that they came to form the basis for monument-making in Denmark. This development is also seen in later countryside monuments, such as the many memorials commemorating the liberation of Denmark from German occupation in 1945. Liberation monuments are the second most frequently occurring memorial in the countryside.

Some villages also erected monuments for important local events without a national element. In the East-Jutish village of Todbjerg, a memorial in the form of a lookout tower commemorating Todbjerg Mill which burnt down in June 1918. Lookout towers as monuments are very rare in Denmark. The

monument was opened in 1927. The same village also erected a memorial in 1940 for the establishment of its sports ground. Similarly the village of Voldum erected a monument in the first half of the 20th century in memory of a local farmer and court representative c. 1800. In 2006 the village erected a monument commemorating a local peasants' rebellion in 1756 against the lord of the manor of Clausholm. Both monuments are of the Jelling type. Both villages have a strong sense of local identity, and both have heroic tales about former villagers.

The other villages and local areas investigated did not have monuments commemorating local events. Some minor villages do not have any memorials at all, be they national or local. These places also have a weaker local identity and no heroic stories to tell about inhabitants of old.

This indicates that it is villages with a strong sense of local identity which erect memorials for local events of importance to village life.

Forfatter

Jan Baltzersen, f. 1968, er cand.mag. i historie, britiske studier og forhistorisk arkæologi fra Aarhus Universitet i 2000. Hans speciale omhandlede britiske mindesmærker efter 1. verdenskrig 1914-18. Var forskningsmedarbejder på Dansk Center for Byhistorie 2003-2005 med forsknings- og formidlingsprojektet *Danske købstæders monumenter fra krigen i 1864, 1. verdenskrig 1914-18 og genforeningen 1920*. Han er i dag indehaver af firmaet JB Historie og har skrevet flere artikler om mindesmærker.

Det nationale kompromis – Kanslergadeforliget i 1933

Kanslergadeforliget fra 1933 blev indgået mellem regeringspartierne Socialdemokratiet og Det Radikale Venstre og oppositionspartiet Venstre. Det skete efter lange og meget vanskelige forhandlinger i statsminister Thorvald Staunings lejlighed. Forliget har på det nærmeste fået et nationalromantisk skær som redningen af det danske folkestyre under den meget dybe økonomiske krise i begyndelsen af 1930'erne. Fokus i denne artikel er især lagt på Venstres og landbrugsorganisationernes stærke interesse i forliget. Der argumenteres for, at der fandt et meget stort politisk skifte sted, der i væsentlig grad var betinget af en personudskiftning i ledelsen af landboforeningerne og i Venstre. Kanslergadeforliget vurderes derfor som en politisk studehandel, hvor de involverede forhandlere søgte at afbøde de værste virkninger af krisen for hver af deres vælgergruppe; arbejderne og bønderne.

Indledning

Natten mellem den 29. og 30. januar 1933 blev en af de vigtigste politiske aftaler i nyere dansk historie indgået. Aftalen – Kanslergadeforliget – var resultatet af hårde forhandlinger mellem regeringspartierne, Socialdemokratiet og Det Radikale Venstre, og oppositionspartiet Venstre. Forliget var centralt fordi: 1) Det var et forsøg på at afbøde virkningerne af den internationale økonomiske krise, som ramte Danmark hårdt i begyndelsen af 1930'erne. 2) Ideologisk retorik blev erstattet af en pragmatisk indstilling blandt de ledende danske politikere, der deltog i forhandlingerne. Dette gælder særligt for politikerne fra Venstre og landbrugets organisationer. 3) Forliget var kendetegnet ved, at der for første gang blev gennemført samlet økonomisk krisepolitik, der forsøgte at afhjælpe flere af krisens konsekvenser samtidig. 4) Et nyt politisk fællesskab med fokus på samarbejde blev etableret. Dette fællesskab blev styrket og udvidet i løbet af 1930'erne og under den tyske besættelse af Danmark 1940-45. Det var et snævert fællesskab, der bestod af få toppolitikere, som bestemt ikke var enige om alt eller havde fælles politiske interesser. Men der blev opbygget gensidig tillid og fortrolighed mellem dem.

I denne artikel argumenteres der for, at Kanslergadeforliget var en konsekvens af den økonomiske krise. Landbrugets organisationer og fagbevægelsen krævede, at der blev gennemført effektive løsninger af krisens problemer. Til at sikre dette var det nødvendigt, at nye pragmatisk indstillede politikere tog

over efter ældre, mere ideologisk orienterede ledere. Der argumenteres for, at det især var af afgørende betydning, at ledelsen af Landbrugsraadet og Venstre blev ændret. Den nye ledelse med Henrik Hauch som den centrale nøgleperson i både Landbrugsraadet og Venstre medførte en meget markant ændring i retning af pragmatisme væk fra traditionel økonomisk liberalisme. Derfor er fokus i denne artikel primært rettet mod det danske landbrugs interesser – det vil i denne sammenhæng sige gårdmandsbruget via landboforeningerne og Landbrugsraadet – i vurderingen af baggrunden for Kanslergadeforliget. Det var den afgørende faktor bag skiftet væk fra frihandelspolitik og ønsket om frie markeder mod en centralt styret økonomi, der fandt sted fra 1932-33 og de efterfølgende år. Endelig argumenteres der for, at Kanslergadeforliget var resultatet af praktiske erfaringer, mens argumenter baseret på teoretiske spekulationer var fraværende.¹

Kanslergadeforliget er naturligvis et emne, der har stået centralt i de brede danmarkshistoriske fremstillinger.² Men selv om der er skrevet meget om forliget, så mangler emnet en grundig udforskning. Der er generel enighed om at opfatte forliget som en følge af den økonomiske krise, og det er især i forhold til vurderingen af forligets betydning, at vandene skilles. Dog er der enighed om, at Kanslergadeforligets politiske betydning må betragtes som mindst lige så vigtig som de økonomiske virkninger, forliget havde. Der er især i de ældre fremstillinger – men støttet senest af Lidegaard – en tendens til at opfatte forliget som et udtryk for en styrkelse det danske demokrati i en meget vanskelig periode. I forlængelse heraf ses forliget i direkte sammenhæng med, at Hitler kom til magten i Tyskland på den eksakt samme dag. Dette aspekt udtrykkes klart hos Kaarsted, som noterer: »I Danmark styrkede Kanslergade-forliget vor besindige og ligevægtige kansler [dermed hentydes til statsminister Stauning, MRN] og dermed det parlamentariske demokrati.«³ I forlængelse af dette er det især i forhold til Stauning, at forligets politiske betydning fremhæves. Mørch har skåret det ud i pap ved at påpege: »Staunings største politiske bedrift som statsminister var Kanslergadeforliget ... Den politiske bedrift bestod i, at Kanslergadeforliget fastslog, at der ikke kunne regeres i Danmark uden om Staunings Socialdemokrati.« Han opfatter videre forliget som afgørende for, at Stauning gik fra at være Socialdemokratiets leder til at blive *landsfader* i løbet af sin tid som statsminister.⁴

Vurderingen af Kanslergadeforliget er ændret en del hos Christensen m.fl. Nok opfattes det som meget vigtigt – økonomisk/socialt, politisk og symbolsk – hvilket illustreres ved, at bogen tager udgangspunkt i forliget.

Omvendt betegnes det som et *klasseforlig* og en *arbejder-bonde-alliance*, og den nationalhistoriske lovprisning af forliget som den danske parlamentarismes sejr nuanceres derved meget.⁵ I denne artikel er opfattelsen af forliget den

samme; der var tale om en politisk studehandel, hvor hovedsigtet var at afbøde virkningerne af den økonomiske krise for bønderne og arbejderne. Derfor var beslutningstagerne fra Venstre og Socialdemokratiet villige til at give meget store indrømmelser. Desuden bidrager denne artikel især til at forstå de store interesser, der var i spil inden for ledelsen af landboforeningerne og Landbrugsraadet som baggrund for forliget. I forlængelse heraf lægges der i denne artikel stor vægt på den betydning, de enkelte deltagere i forhandlingerne havde, og fokus er særligt rettet mod betydningen af det skifte, der fandt sted i Venstre og landbrugsorganisationernes ledelse.

Betydningen af den økonomiske krise

Danmark havde en meget følsom økonomi i begyndelsen af 1930'erne. Landet havde Europas mest åbne økonomi, hvor importen og eksporten udgjorde 40-45 % af den samlede produktion.⁶ Derfor var den danske produktion helt afhængig af import af forskellige rå- og hjælpestoffer og eksport af forarbejdede varer. 75-80 % af Danmarks samlede eksport bestod af landbrugsvarer, og i 1930 blev henholdsvis 62 % og 17 % af de danske eksportvarer sendt til Storbritannien og Tyskland.⁷ Da krisen brød ud, var det ikke blot et problem for det eksportorienterede danske landbrug. Det var den danske velfærd generelt, der stod på spil. Det er således rimeligt at konkludere, at krisen 1929-1933 var værre i småstaten Danmark end i de store europæiske industrinationer og USA. Den var også værre end i de andre små nordiske stater, som var mindre afhængige af udenrigshandel.

Overordnet betragtet udmøntede krisen sig på tre forskellige, men tæt forbundne områder:

- 1) Der var en kraftig markedskrise på landbrugsvarer. Dette medførte et dramatisk prisfald mellem 1929 og 1932, mens faldet i eksportmængderne for alvor slog igennem fra begyndelsen af 1933.
- 2) Samtidig var der stigende valutariske problemer. Dette hang i vid udstrækning sammen med markedskrisen på landbrugsvarer, idet landets indtjening i udenlandsk valuta faldt kraftigt. Derfor blev importen stærkt reguleret fra 1932 med oprettelsen af Valutacentralen.
- 3) Endelig steg arbejdsløsheden i Danmark hurtigt og markant.

Historikeren Henrik Nissen har argumenteret for, at de danske politikere i 1931 og 1932 agerede som om, dette var tre adskilte problemstillinger. De politiske kriseforanstaltninger var i disse år rettet mod at løse konkrete økonomiske problemer og ikke et forsøg på at gennemføre sammenhængende langfristede løsninger.⁸ Nissen har argumenteret overbevisende for, at det tog tid for de

ledende beslutningstagere i regeringen, oppositionen, erhvervsorganisationerne og fagbevægelsen, inden man fuldt ud forstod krisens omfang. Dette skal ses i sammenhæng med, at det ikke var muligt at få ordentlige informationer om de britiske myndigheders politik, idet der var stor intern uenighed i den britiske regering i forhold til den internationale handel.⁹ I slutningen af 1932 måtte de danske politiske beslutningstagere erkende, at der var et stort behov for vidtgående beslutninger, som var rettet mod alle tre problemer samtidigt.¹⁰ Det er en interessant pointe, at selv om der var stor forståelse af den tætte sammenknytning af problemerne, så var der ingen teoretiske diskussioner.¹¹

Arbejdsløshed

Den høje arbejdsløshed er utvivlsomt det, som de fleste forbinder med den økonomiske krise i 1930'erne. Alle vesteuropæiske lande og USA døjede med dette problem, og politikerne i alle lande måtte erkende, at arbejdsløsheden ikke på kort sigt ville forsvinde af sig selv. Arbejdsløsheden var en konsekvens af faldende økonomiske aktivitet. I januar-februar 1933 – hvor den gennemsnitlige arbejdsløshed toppede – var mere end 40 % af alle organiserede danske arbejdere uden job. Det var især blandt bygningsarbejderne, at arbejdsløsheden var ekstraordinært høj. For eksempel var den gennemsnitlige arbejdsløshed blandt organiserede murere i 1932 på 48 %, og i begyndelsen af 1933 manglede omkring 80 % af murerne arbejde.¹² Som det var tilfældet i andre lande satte den danske regering fra begyndelsen af 1930'erne gang i forskellige anlægsprojekter, der kunne skabe beskæftigelse til mange arbejdere inden for byggefagene. Udviklingen af vejnettet var blandt disse projekter, og der blev blandt andet bygget adskillige broer i løbet af 1930'erne – hovedparten dog efter 1933.¹³ Men på trods af den slags offentlige anlægsprojekter forblev arbejdsløsheden på et højt niveau gennem hele årtiet, især i vintermånederne.

Socialdemokratiets og fagbevægelsen havde en stor interesse i at øge beskæftigelsen for de danske arbejdere og at forhindre faldende lønninger. I begyndelsen af januar 1933 spillede Dansk Arbejdsgiverforening ud med, at lønningerne generelt skulle nedsættes med 20 % gældende fra den 1. februar 1933. Det skete i forbindelse med, at den eksisterende overenskomst på arbejdsmarkedet skulle fornyes. Fagbevægelsen kunne ikke acceptere dette meget skrappe udspil, og arbejdsmarkedets parter var meget langt fra at kunne indgå en overenskomstaftale ved udgangen af januar. Derfor var en generel arbejdsmarkedskonflikt rykket meget tæt på.¹⁴

Den socialdemokratiske statsminister, Thorvald Stauning, og regeringen havde på den baggrund en meget stærk interesse i at finde en politisk løsning, der kunne forhindre den truende arbejdskonflikt, og som kunne sikre arbejderne uændrede lønninger. Dette betyder langtfra, at dette var den eneste interesse.

Stauning og regeringen havde naturligvis også en stor interesse i at indgå et forlig, der kunne være med til at forhindre politisk, økonomisk og social uro i landet. Det er hævet over enhver tvivl, at Stauning som landets statsminister var meget optaget af *hele landets vel*, ligesom han havde en politisk interesse i at etablere et politisk samarbejde med det store oppositionsparti. I forlængelse heraf må det understreges, at Stauning netop var en meget stærk forkæmper for parlamentarismen og at han kom til at stå som en garant for folkestyret.¹⁵ Omvendt er der heller ingen tvivl om, at afværgelsen af en storlockout med en generel lønnedgang var Socialdemokratiets konkrete interesse i forliget, ligesom den efterfølgende gennemførelse af Socialreformen senere på året var afgørende for partiet. Selv om der var stor forståelse for, at landbrugskrisen var hård og at den havde alvorlige konsekvenser for hele samfundet, så var især devalueringen af kronen – som var et vigtigt element i forliget – en meget bitter pille at sluge for Stauning, Socialdemokratiet og fagbevægelsen. Det er da også baggrunden for betegnelsen af Kanslergadeforliget som et *klasseforlig*.¹⁶

Valutaunderskud

Valutacentralen blev etableret i januar 1932, og de store oppositionspartier Venstre og Konservative stemte for loven.¹⁷ Formålet med oprettelsen var at kontrollere og regulere den danske import ved at udstede importtilladelser til importørerne. Samtidig blev danske eksportører pålagt at veksle udenlandsk valuta umiddelbart efter modtagelsen og til faste valutakurser, der var bestemt af Nationalbanken. Hverken Venstre eller Konservative var begejstrede for dette arrangement, og de ville kun anerkende Valutacentralen som en midlertidig løsning. Derfor blev loven om Valutacentralen forlænget flere gange i løbet af 1930'erne.

Valutacentralen er et væsentligt eksempel på, hvordan hensynet til praktiske ordninger kom til at veje tungere end ideologi. Venstre og Landbrugsraadet havde flere betænkeligheder ved denne centrale valutamyndighed. For det første var man tilhængere af, at kronkursen fulgte kursen på britiske pund. Dette havde meget stor betydning efter september 1931, hvor den britiske regering valgte at gå bort fra gulddindløseligheden, hvorved pundkursen faldt kraftigt. Ved at lade kronkursen følge kursen på pund, ville Venstre og Landbrugsraadet sikre sig imod fald i landbrugets kroneindtjening ved fald i pundkursen. For det andet var der en opfattelse i Venstre og Landbrugsraadet af, at det var urimeligt, når landmændene og landbrugsorganisationerne ikke frit kunne disponere over deres eksportindtjening. For det tredje opfattede man Valutacentralen og den centrale valutaregulering som et angreb på den liberale markedsøkonomi.

De konservative havde også store indvendinger mod det centralt kontrollerede importsystem, hvor det var politikere og embedsmænd i centraladministrationen, der traf beslutningerne om, hvilke varer der kunne importeres. Begge de store

oppositionspartier og arbejdsgiverorganisationerne frygtede, at Valutacentralen ville føre til en centralt styret økonomi ledet af Socialdemokratiet.

På den anden side indså man også i Venstre og Landbrugsraadet, at der var behov for en eller anden form for styring af og kontrol med udenlandsk valuta. Der var ikke helt faste valutakurser efter den britiske de facto devaluering i september 1931, og det åbnede for valutaspækulation. Importører købte varer på forhånd, og eksportører ventede med at veksle valuta til kroner. Alligevel valgte også den danske regering og Nationalbanken at ophæve guldstandardens på kroner en uge efter den britiske beslutning, ligesom Nationalbanken øgede renten fra 4 ½ % til 6 % for at forhindre et valuta outflow. Men lige lidt hjalp det. I løbet af kun fire måneder i efteråret 1931 faldt de danske valutaeserver fra omkring 63 mio. til ca. 3 mio.¹⁸

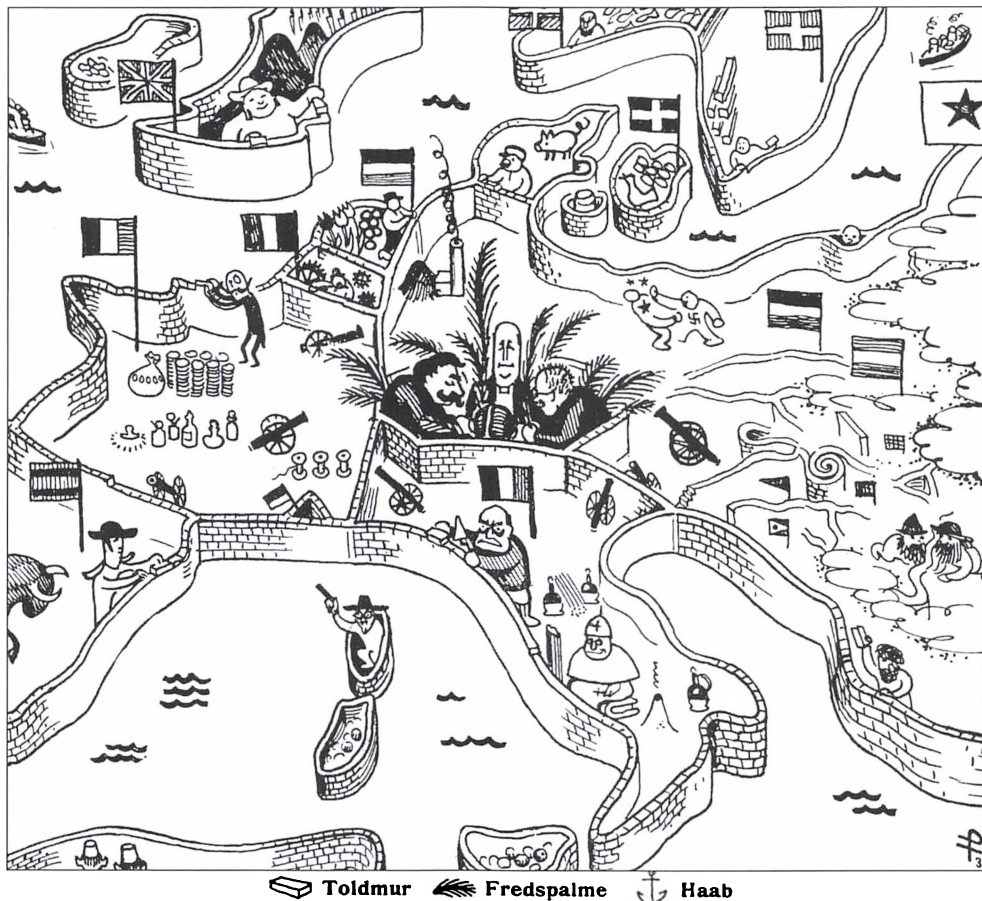
Venstre og Landbrugsraadet vedblev med at argumentere for, at kronekursen skulle følge kursen på pund sterling. Landmændenes kroneindtjening faldt som følge af den faldende kurs på pundet, og det krævede Landbrugsraadet kompensation for. På den anden side kunne stærke kræfter i Landbrugsraadet og Venstre også godt se nogle gunstige muligheder ved Valutacentralen. Allerede inden den var blevet etableret i januar 1932 argumenterede den tidligere Venstre-statsminister og tidligere præsident i Landbrugsraadet, superliberalisten Thomas Madsen-Mygdal, for formålet med at regulere importen. Via importtilladelse blev det muligt at øge importen fra Storbritannien og mindske importen fra Tyskland. Dette ville være til fordel for den danske landbrugseksport til Storbritannien. I Venstre så man således Valutacentralen som en mulighed for at regulere importen uden at indføre importrestriktioner i form af toldbarrierer eller lignende. Det var noget som Venstre var stærkt imod, fordi det ville ramme landbrugseksporten, mens de konservative omvendt ønskede at der blev indført dansk toldbeskyttelse.¹⁹

På et møde i Landbrugsraadets præsidium den 11. maj 1932 blev spørgsmålet om Valutacentralen drøftet. Repræsentanterne fra andelssvineslagterierne argumenterede kraftigt for, at den skulle lukkes, og at der skulle indføres flydende valutakurser mellem kroner og pund. På mødet understregede den senere præsident, Henrik Hauch, og Søren Overgaard fra andelsmejerierne, at formålet med Valutacentralen var at regulere importen og støtte indkøb i Storbritannien. Den skulle ikke styre valutakursen, hvilket var et politisk spørgsmål, som regeringen og Rigsdagen skulle tage sig af. Derfor blev det understreget, at Valutacentralen var et politik instrument til at støtte den danske landbrugseksport.²⁰

Spørgsmålet vedblev med at være et politisk stridspunkt gennem det meste af årtiet, men det var i den første halvdel, at striden mellem regeringen og oppositionen var på sit højeste. Der var således valg til Folketinget den 16.

november 1932, der både i samtiden og efterfølgende er blevet betegnet som *valutavalget*.²¹ Baggrunden for valget var, at der i september 1932 havde været valg til Landstinget, hvorefter oppositionen fortsat havde flertal i dette ting, og derved kunne den blokere for regeringens valutapolitik.

Europas forenede Stater

Figur 1. Europas Forenede Stater. Tegningen fra *Blæksprutten* i 1931 illustrerer meget tydeligt hovedproblemet under den økonomiske krise i begyndelsen af 1930'erne. Landene i Europa valgte at bygge toldmure op for at beskytte den indenlandske produktion. Det fik meget alvorlig betydning for Danmark, som var helt afhængig af at kunne eksportere især fødevarer til udlandet. Formentlig tegnet af Alfred Schmidt. Kilde: *Blæksprutten* 1931.

Det var en uholdbar situation, og på et regeringsmøde den 7. september talte Stauning for, at der skulle udskrives valg til Folketinget, men især udenrigsminister Munch og undervisningsminister Borgbjerg var imod.²² Ønsket om at udskrive valg skal ses i sammenhæng med, at Venstre blev presset hårdt af Landbrugernes Sammenslutnings (LS) agitatoriske krav om at lade den danske krone følge pundkursen, mens de konservative argumenterede stærkt for indførelse af importtold.²³

Folketingsvalget fik store konsekvenser for Venstre, idet partiet både gik tilbage med fem mandater og ved at flere LS-tilhængere blev valgt ind. Derved blev partiet både svækket samtidig med, at der blev skabt en intern opposition i folketingsgruppen, der vendte sig kraftigt imod Valutacentralen og andre løsninger end en fuld nedskrivning af kronekursen i forhold til pundet.²⁴ Men efter valget var der skabt større politisk ro på Christiansborg, idet Stauning-Munch-regeringen havde fået bekræftet sit flertal, og Venstre og Konservative var nødt til at indgå kompromisser med regeringen, hvis de ville opnå politisk indflydelse.

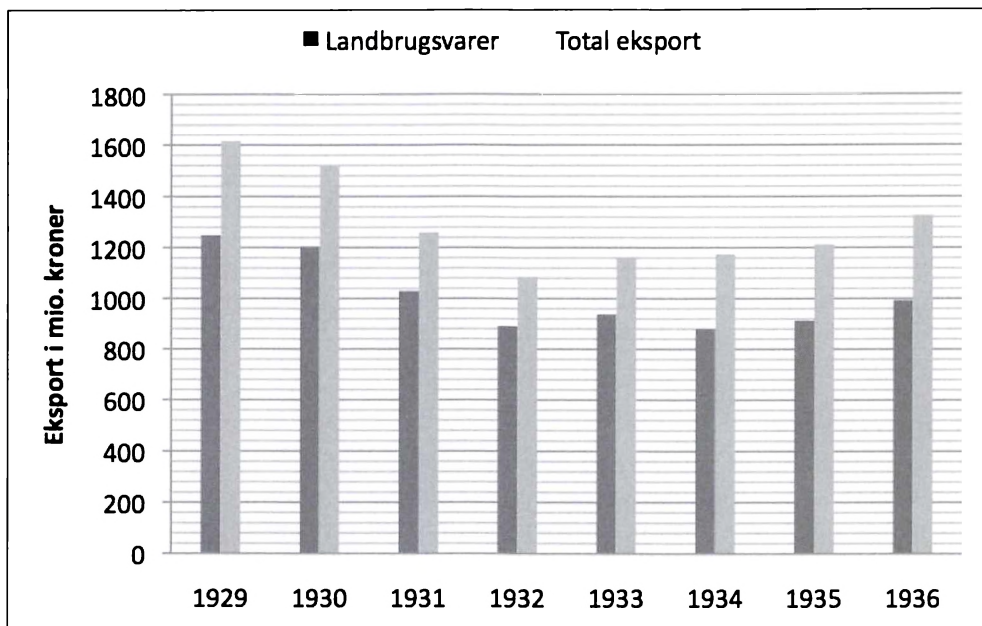
Eksportkrisen

Som omtalt tidligere, så var stigende eksportproblemer hovedgrunden til den økonomiske krise i Danmark, som det var tilfældet i andre europæiske lande. Arbejdsløsheden og valutaproblemerne var i høj grad skabt af den stigende protektionisme i verdenshandlen. Selv om eksportkrisen havde størst direkte betydning for landbruget, så ramte afsætningskrisen det danske samfund som helhed meget alvorligt. Som landets absolutte hovederhverv med godt 200.000 selvstændige landmænd var der meget betydelige afledte effekter for øvrige erhverv som håndværkere og handlende, når landbrugets økonomi skrantede. Der blev foretaget færre indkøb og investeringer, hvilket gik ud over de øvrige danske erhverv, ligesom det blev ansat færre medarbejdere på gårdene og i forædlingsindustrien.

Værdien af den samlede danske eksport faldt med omkring 28 % i perioden 1929-1932. I den samme periode klarede landbrugseksporten sig relativt bedre end den øvrige eksport. Det betød, at hvor eksporten af landbrugsvarer udgjorde omkring 77 % af totaleksporten i 1929, var denne andel steget til 82 % i 1932. Baggrunden for at landbrugseksporten klarede sig relativt godt frem til 1932 var, at selv om eksportpriserne faldt, så steg eksportmængderne betydeligt frem til og med 1932.

I sidste halvdel af 1920'erne faldt verdensprisen på korn markant. Hvor 100 kg byg i 1925 blev handlet til 30 kr., var prisen i januar 1931 faldet til 10,50 kr. Dette fik de danske landmænd til at foretage store investeringer. Produktionen af smør steg med omkring 40 %, mens svineproduktionen blev fordoblet i den

samme periode.²⁵ Konsekvensen var en kraftig overproduktion, fordi landmænd i andre lande gjorde det samme, samtidig med at flere lande i Europa indførte forskellige former for importrestriktioner på fødevarer.

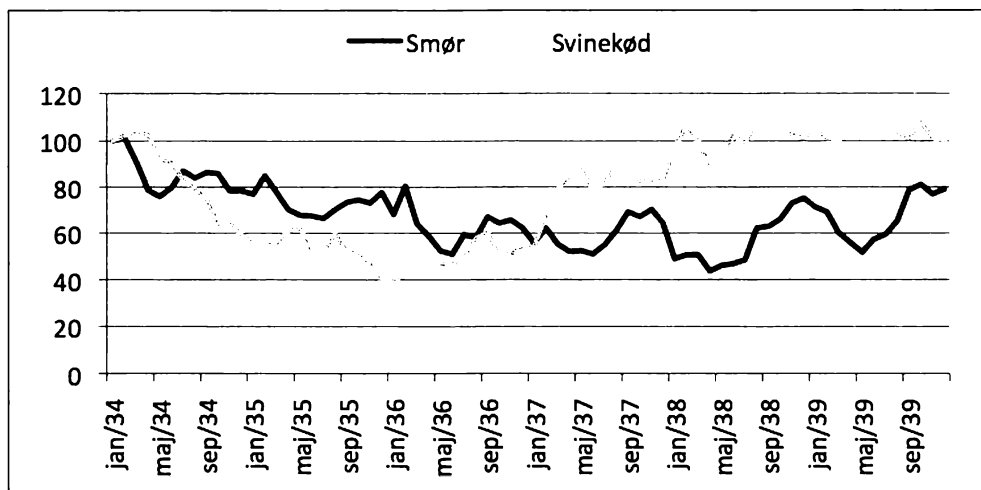
Figur 2. Dansk eksport i mio. kroner, 1929-1936. Kilde: Statistisk Aarbog 1931-1937.

I november 1929 og i februar 1930 øgede Tyskland tolden på import af levende kvæg, hvilket ramte den danske kvægekseport hårdt. Det gik især ud over de sønderjyske landmænd, som stod for en stor del af den danske kvægekseport til Tyskland. I løbet af 1931-32 øgede de tyske myndigheder importtolden, og man udnyttede mund-og-klovsyge i danske besætninger som påskud for at forbyde import af kvæg fra Danmark. Dog blev der fra tysk side lagt op til en mulig kvægekseport fra øerne, fordi sygdommen kun var spredt til besætninger i Jylland. Dette førte i løbet af sommeren 1932 til en ophidset diskussion i Landbrugsraadet, hvor landmænd fra Fyn, Sjælland og Lolland-Falster argumenterede for, at de skulle have lov til at eksportere til Tyskland. Det var Hauch en arg modstander af, og han argumenterede stærkt for betydningen at holde det danske landbrug samlet. Han opfattede det tyske udspil som et forsøg på at gennemføre nye restriktioner, som ville ramme det danske landbrug.²⁶

Konsekvensen af de forskellige tyske importrestriktioner var, at den danske kvægekseport faldt fra godt 250.000 kreaturer i 1929 til kun 17.000 i 1933.²⁷

Smøreksepten til Tyskland var forholdsvis beskeden, og Storbritannien var langt det vigtigste marked for dansk smør. Den totale danske smøreksept målt i mængder steg med godt 15 % i perioden 1929-1932, fordi eksporten til Storbritannien steg markant i den samme periode. Så betød det mindre, at eksporten til Tyskland faldt med omkring 70 % som en følge af de tyske importrestriktioner. Det samme billede gør sig gældende, når man ser på den danske eksport af svinekød. Eksporten til Storbritannien steg i perioden med omkring 40 %, mens eksporten til Tyskland forblev ubetydelig.²⁸ Dette er en indikation af, at Storbritannien frem til 1932 fulgte en relativt liberal handelspolitik, selv om man i Ministry of Agriculture og Dominions Office ønskede at begrænse importen af fødevarer fra Danmark.²⁹

Det lykkedes altså for de danske landmænd at eksportere mere smør og svinekød i begyndelsen af 1930'erne, men det medførte ikke en øget indtjening. Tværtimod. Fra januar 1930 til juni 1932 faldt prisen på smør til omkring det halve, mens prisen på svinekød faldt med 60 % frem til januar 1932. Den faldende valutakurs på det britiske pund fra september 1931 havde nogen indflydelse på prisfaldet, men det var ikke en dominerende faktor. Det havde større betydning, at den britiske regering i foråret 1932 indførte en importtold på 10 % på fødevarer, hvilket især ramte smørpriserne kraftigt.³⁰

Figur 3. Prisindeks på smør og svinekød, januar 1930=100. Kilde: Statistisk Aarbog 1931-1937.

De fleste danske landmænd reagerede tilsyneladende på prisleddet ved at forøge produktionen. Det var især tydeligt i forhold til produktionen af svinekød, og bestanden af svin steg med omkring 12 % mellem juli 1930 og juli 1931.³¹ Dette påvirkede naturligvis priserne negativt, idet udbuddet af svinekød steg, fordi landmænd i andre lande reagerede som de danske, og på den måde var der gang i en negativ prisspiral. Selv om den mængdemæssige afsætning steg, så faldt priserne endnu mere, hvilket medførte faldende indtjening.

Når man i dag vurderer krisen i 1930'erne kan det konstateres, at den var mindre hård for landbruget, end den efterfølgende er blevet skildret. Denne påstand underbygges af, at der alle år fra slutningen af 1920'erne til slutningen af 1930'erne – med undtagelse af regnskabsåret 1931/32 – var et positivt afkast, og allerede i regnskabsåret 1932/33 var der acceptable overskud hos de fleste landmænd.³² Selv om man må tage i betragtning, at der er tale om et gennemsnit for alle landbrug, så indikerer tallene, at landmændenes økonomi forholdsvis hurtigt blev forbedret, og at vendingen fandt sted allerede fra begyndelsen af 1933. Det kan videre noteres, at der var forholdsvis beskednen forskel i forrentningen på de små og store gårde, men med en svag tendens til, at forrentningen på de mindste gårde faldt mere i 1931/32 og 1932/33 end på de større gårde. Det hang sammen med, at salget af animalske produkter – især smør og svinekød – betød relativt mere på de mindste end på de største gårde, der ofte solgte en forholdsvis stor del af høsten.

Billedet er det samme, når man ser på antallet af gårde, der blev solgt på tvangsauktion. Også disse tal fører til konklusionen, at det danske landbrug havde hårde tider i begyndelsen af 1930'erne, men at det var relativt få landmænd, der blev nødt til at tvangssælge deres gårde. Antallet af tvangsauktioner skal ses i lyset af, at der var mere end 200.000 landmænd i Danmark, hvorfor mindre end 1 % af landmændene årligt blev tvunget til at sælge på tvangsauktion.³³ Omvendt må man notere, at der var store geografiske forskelle. Især i Sønderjylland var der ekstraordinært mange landmænd, som måtte forlade deres gårde. I årene efter genforeningen i 1920 foretog mange sønderjyske landmænd massive investeringer for at øge og ændre produktionen, og da krisen for alvor slog igennem, havde forholdsvis mange i denne landsdel svært ved at betale terminerne. Dette kan være en forklaring på, at LS havde relativt størst opbakning blandt landmændene i Sønderjylland.³⁴

Men uanset hvad, så oplevede ledelsen i Landbrugsrådet den økonomiske udvikling som stærkt alarmerende. På en konference i Ottawa i juli-august 1932 havde den britiske regering accepteret, at der blev indført told på importen af mælkeprodukter fra ikke-britiske lande, mens importen fra Dominion-lande som Canada og New Zealand blev friholdt. Senere, i oktober 1932, meddelte den britiske regering, at den fremtidige import af svinekød ville være baseret

på et kvotesystem. Baggrunden var, at det britiske marked blev oversvømmet med svinekød, og man ønskede at beskære udbuddet med 20 %. Regeringen ønskede at beskytte de britiske landmænd og landmændene i Dominion-lande. Derfor fik de britiske landmænd lov til at opretholde produktionen af svinekød, mens de canadiske landmænd blev garanteret, at de kunne levere 25 % af det britiske forbrug. Konsekvensen var, at landmændene fra ikke-britiske lande – og især de danske – blev tvunget til at foretage de største reduktioner.³⁵

Den 19. oktober 1932 oplyste det danske udenrigsministerium, at den britiske regering havde indkaldt til handelsforhandlinger. Udenrigsminister Peter Munch inviterede repræsentanter fra Landbrugsraadet og andre erhvervsorganisationer til et møde en uge senere. På dette møde skulle det besluttes, hvilke delegerede, der skulle med til handelsforhandlingerne i London. På mødet i Udenrigsministeriet den 27. oktober 1932 stod Henrik Hauch meget stejlt på, at landbrugsorganisationerne skulle være rigt repræsenteret i handelsdelegationen. Inden mødet forklarede han i Landbrugsraadets præsidium, at det var meget vigtigt, at der i den danske delegation var mindst seks ud af i alt 10 repræsentanter fra landbrugets organisationer. Hauch var helt klar over den store betydning, handelsforhandlingerne havde, så han var ikke parat til at forhandle om dette spørgsmål, der blev stillet som et ultimativt krav.³⁶

På mødet i Udenrigsministeriet lykkedes det for Hauch at diktere betingelserne angående sammensætningen af handelsdelegationen. Dette var første gang, hvor han trådte frem som landbrugets klare førstemand. Det var således Hauch, der i efteråret 1932 på Landbrugsraadets præsidiemøder rapporterede fra de afgørende møder i London og i det danske udenrigsministerium.³⁷

I samarbejde med formanden for andelsmejerierne, Søren Overgaard, var Hauch i november 1932 meget aktiv for at få landbrugsorganisationernes opbakning til at etablere de centraliserede eksportudvalg. Han forudså også, at der i december 1932 ville blive meget alvorlige forhandlinger i Rigsdagen om eksportlovene. Der var ikke politiske problemer ved, at eksportudvalgene fik monopol på landbrugseksporten. Men det var en varm politisk kartoffel, at eksportudvalgene fik autorisation til at regulere eksportmængderne og til at pålægge landmændene bødestrafte, hvis de ikke overholdt produktionsbegrænsningerne.³⁸ På trods af den meget vidtgående bemyndigelse, som blev givet til eksportudvalgene og de forbundne udvalg til regulering af den animalske produktion, argumenterede Hauch og Overgaard stærkt for deres nødvendighed. De mente, at det ville være uansvarligt af Landbrugsraadet og de tilknyttede organisationer, hvis man ikke sikrede en stærk regulering af produktionen og eksporten. På den måde argumenterede de stærkt for at forlade den traditionelle liberale frihandelspolitik til fordel for en centralt styret økonomisk model.³⁹

Eksportloven blev uden større debat vedtaget af Rigsdagen i december 1932, fordi Landbrugsraadet – godt støttet af Venstre – havde anmodet om det og dermed støttede loven. Den socialdemokratiske landbrugsminister, Kristen Bording, opstillede lovforslaget, men det var reelt Landbrugsraadet, der var arkitekten bag. Husmandsforeningerne var blevet medlem af Landbrugsraadet i juni 1932, og der var en tæt kontakt mellem husmandsforeningerne og regeringspartiet Det Radikale Venstre.⁴⁰ Hauch var desuden et vigtigt medlem af Landstinget for Venstre, og han var blandt andet formand for Landstingets finansudvalg.⁴¹ Derfor havde det meget stor betydning, når man internt i Landbrugsraadets præsidium var enige om at stille krav om landbrugspolitiske tiltag, idet de politiske partier i Rigsdagen dernæst nærmest automatisk valgte at følge kravet.

Inden for statskundskab betegnes dette tætte samspil mellem parlament, regering, centraladministration og erhvervsorganisationer ofte som *korporatisme*. Danmark og de øvrige skandinaviske lande i 1930'erne betegnes da også ofte nærmest som klassiske eksempler på korporatisme. I min ph.d.-afhandling har jeg argumenteret for, at den britiske politolog Martin J. Smiths institutionelle teori om *Policy Communities* bedre rummer det tætte samspil, der fra begyndelsen af 1930'erne var gældende på det landbrugspolitiske område i Danmark, end forskellige korporatismeteorier.⁴² Opfattelsen er, at det politiske fællesskab bestod af få politikere fra få partier og erhvervsorganisationer, og at fællesskabet næsten uimodsagt stod for alle landbrugspolitiske beslutninger uden parlamentarisk debat. Jeg har efterfølgende argumenteret for, at dette stærke landbrugspolitiske fællesskab stort set var intakt helt frem til slutningen af 1970'erne.⁴³

Handelsforhandlingerne med de britiske myndigheder var lange og vanskelige. I november 1932 blev de danske eksportører tvunget til at indgå en såkaldt *frivillig* aftale. Heri blev det aftalt, at den danske eksport af svinekød skulle reduceres omkring 16 % i perioden 23. november 1932-22. januar 1933. På den måde blev der sikret tid til handelsforhandlingerne, og den danske delegation tog til London i begyndelsen af december 1932. Efter få dages forhandlinger blev det besluttet at udskyde de videre forhandlinger til begyndelsen af februar 1933.⁴⁴

Da de danske forhandlere vendte tilbage til København var det med en viden om, at 1933 ville blive et endnu vanskeligere år for dansk landbrug end 1932 havde været. Der var ingen positive perspektiver for fremtiden. Hauch og formanden for Husmandsforeningerne, Jens Holdgaard – som også var medlem af Landbrugsraadets præsidium og frem til november 1932 medlem af Folketinget for Det Radikale Venstre – deltog begge i handelsforhandlingerne. Tilsyneladende udviklede de en form for venskab under deres fælles ophold i

London.⁴⁵ Da de var returneret til Danmark bevarede de en tæt kontakt, og kort efter jul i 1932 havde de en fælles køretur fra Vejle til Ikast. Konerne sad foran, mens mændene snakkede sammen på bagsædet. I ugerne efter køreturen blev den beskrevet i flere aviser, og den blev opfattet som et symbol på enigheden blandt de danske landmænd.⁴⁶ Det var antageligt første gang, at Hauch og Holdgaard overvejede at skrive det fælles åbne brev til den danske regering, som blev offentliggjort den 11. januar 1933. Brevet var skrevet på vegne af landboforeningerne og husmandsforeningerne, og det indeholdt en lang række ønsker, som skulle gennemføres for at afbøde de værste konsekvenser af krisen.⁴⁷ Næsten alle de opstillede ønsker var indeholdt i Kanslergadeforliget, der blev indgået et par uger senere.

Dagen efter, at Hauch og Holdgaard på vegne af landbo- og husmandsforeningerne havde rettet henvendelse til Stauning, var det en stor historie i aviserne. Berlingske Tidende, Politiken, Social-Demokraten og andre aviser bragte stort opsatte artikler på forsiden om indholdet af henvendelsen, og der var en stærk forventning om, at det ville medføre et politisk indgreb. Henvendelsen påvirkede da også umiddelbart kronekursen, der på få dage steg fra ca. 19,30 til ca. 20 i forhold til pundet. Efter indgåelsen af Kanslergadeforliget steg pundkursen til 22,50 i forhold til kroner, hvorfor kronekursen samlet faldt med mere end 16 % i løbet af januar 1933.⁴⁸

Kanslergadeforliget

Forhandlingerne forud for indgåelsen af forliget har været genstand for spekulationer lige siden. Det skyldes, at der kun er få halvdårlige kilder, som beskriver forløbet, og eftertidens viden om forhandlingerne har nærmest fået anekdotisk karakter. Hovedkilderne er erindringer skrevet af udenrigsminister Peter Munch, indenrigsminister Bertel Dahlgaard samt af Henrik Hauch.⁴⁹

Det mest bemærkelsesværdige punkt i forhold til forhandlingerne er i virkeligheden de politikere, der deltog i mødet i Staunings lejlighed i Kanslergade, fordi deres tilstedeværelse giver et klart signal om de interesser, der var involveret.

Deltagere fra Socialdemokratiet

- Statsminister Thorvald Stauning, der var sit partis indiskutable leder. Samtidig havde han meget stor indflydelse i fagbevægelsen. Hans hovedinteresse var at forhindre en generel arbejdsmarkedskonflikt og en nedsættelse af arbejderlønnene. Desuden havde han som tidligere nævnt store politiske interesser i at indgå et politisk forlig med Venstre, og i at undgå uro og kaos i Danmark.

- Landbrugsminister Kristen Bording, der selv var landmand og i løbet af 1930'erne og under besættelsen udviklede et stærkt samarbejde med landbrugetsorganisationer. Han blev forbindelsen mellem Landbrugsraadet og regeringen gennem de 13-14 år han var landbrugsminister.
- Handelsminister C. N. Hauge. Han var især med på grund af importspørgsmålet og valutaproblemerne.
- Medlem af Folketinget Niels Fisker, der havde været formand for flere kommissioner vedrørende jordudstykninger til husmænd. Han var kendt for at være en dygtig forligsmager.

Finansminister C.V. Bramsnæs deltog ikke, fordi han var stærkt imod at der blev gennemført en kronedevaluering. Da han forudså, at en devaluering ville blive en del af aftalen, valgte han at holde sig væk for ikke at tage del i denne beslutning. Bramsnæs blev senere på året direktør i Nationalbanken, hvilket angiveligt hang sammen med hans modstand mod Kanslergadeforliget.

Deltagere fra Det Radikale Venstre

- Udenrigsminister Peter Munch. Han var udenrigsminister gennem 1930'erne, ligesom han var formand for den danske delegation under handelsforhandlingerne med de britiske myndigheder. Munch forlod forhandlingerne om aftenen den 29. januar på grund af sygdom.
- Indenrigsminister Bertel Dahlgaard, som havde meget stor indflydelse i sit parti gennem 40 år.
- Medlem af Folketinget Niels Frederiksen, som var tidligere formand for husmandsforeningerne på Sjælland. Han havde været sit partis ledende landbrugspolitiske ordfører siden 1914.

Deltagere fra Venstre

- Medlem af Folketinget Oluf Krag, der var doktor i matematik og rektor for Metropolitanskolen. Han var pragmatisk indstillet og fokuserede på at finde løsninger på konkrete problemstillinger. Fra 1933 var han Venstres parlamentariske leder.
- Tidligere statsminister og medlem af Folketinget, Thomas Madsen-Mygdal, der også tidligere havde været præsident i Landbrugsraadet. Han var ærkeliberal og stod for en traditionel frihandelsliberalistisk linje. I begyndelsen af 1930'erne var hans politiske indflydelse faldende; han havde ikke længere noget med Landbrugsraadet at gøre, og senere på året i 1933 forlod han Folketinget. Han var dog Venstres formand frem til 1941, men med forholdsvis beskeden politisk indflydelse.

- Medlem af Landstinget Henrik Hauch. Hans politiske indflydelse hang tæt sammen med hans position i landboforeningerne og Landbrugsraadet. Som Krag var han en pragmatisk liberalist, og under forhandlingerne var han fokuseret på at finde løsninger, der kunne løse problemerne. Forholdene for dansk landbrug var hans hovedfokusområde – både som parlamentariker og som organisationsleder.⁵⁰

Det er især Dahlgaard, der har beskrevet forhandlingerne i lejligheden i Kanslergade på en rigtig underholdende måde.⁵¹ Venstres forhandlere var ifølge hans udlægning flere gange parat til at forlade forhandlingerne, men blev kaldt tilbage af Stauning. Munch og Dahlgaard har begge forklaret, at Madsen-Mygdal stod meget stejlt og forlangte en kraftig devaluering af kronen. Dette var ikke acceptabelt for hverken Socialdemokratiet eller de radikale, fordi det ville have ramt lønmodtagerne hårdt i form af stigende priser. Samtidig forventede Munch, at en kraftig devaluering ville medføre britiske sanktioner, fordi det ville have undergravet Dominion-landenes præferenceposition på det britiske marked. Tilsyneladende havde Hauch den samme forventning som Munch, og sammen med Krag forlangte han, at Madsen-Mygdal gik med til en mindre devaluering. Krag og Hauch indgik også aftalerne med Stauning om aftalens øvrige elementer, mens Madsen-Mygdal blev overtruffet. De to radikale deltagere på mødet har skildret, hvordan Venstres forhandlere flere gange gik ud, og når de kom tilbage var Madsen-Mygdals indsigelser blevet tilsidesat.⁵² I sine erindringer har Hauch skrevet det mere underfundigt med: *»Da Madsen-Mygdal havde medvirket ved Kanslergadeforliget, havde han ikke mere nogen større Interesse for Praktisk Politik ... I August 1933 nedlagde han sit Mandat som Medlem af Folketinget.»*⁵³

De to hovedelementer i Kanslergadeforliget var, at den danske krone blev devalueret med 12-13 % i forhold til det britiske pund, og at en storkonflikt på arbejdsmarkedet med en generel lockout blev afværget ved, at den eksisterende overenskomst blev forlænget i et år.⁵⁴ Det blev også besluttet, at der skulle gennemføres sociale reformer senere på året. Socialreformen fra maj 1933 var den mest afgørende blandt disse. Venstre undlod at stemme, da den eksisterende overenskomst blev forlænget og da Socialreformen var til afstemning i Rigsdagen, hvilket reelt var det samme som at acceptere lovene og sikre et flertal bag dem. På den måde vægtede partiet konkrete kriseløsninger for landbruget højere end retorisk modstand mod social hjælp og centralt styret økonomi.

Det Konservative Folkeparti blev aldrig indbudt til forhandlingerne i Kanslergade. Det var sagt på moderne dansk en lukket fest. Det skyldtes, at de konservative alligevel ville være imod de to hovedelementer i aftalen, hvorfor

der ikke var grund til at repræsentanter fra partiet deltog i forhandlingerne. I stedet trådte Socialdemokratiet og Venstre – godt støttet af Det Radikale Venstre – sammen som repræsentanter for det danske samfunds to hovedgrupper; arbejderne og bønderne. Begge parter havde så store interesser i at finde løsninger, der kunne lindre krisens konsekvenser for hver af deres vælgergrupper, at man var parat til at komme med store indrømmelser på andre områder. Stauning er da også citeret for den 30. januar at have udtalt, at »Vi har ofret nogle principper, men har reddet landet.«⁵⁵

»Det er os«
Paa et hemmeligt Bankesignal aabnedes Porten i Kanslergade

Figur 4. Dette er måske den kendteste politiske karikaturtegning i Danmark overhovedet. Billedet er spækket med symbolik. Venstres tildækkede forhandlere med Oluf Krag i spidsen mødte i nattens mulm og mørke op foran Staunings gadedør. I baggrunden under gadelygten står den konservative Christmas Møller, som aldrig blev budt indenfor. Tegner: Herluf Jensenius. Blæksprutten 1933.

Dagen efter, den 30. januar 1933, bragte Social-Demokraten på forsiden en artikel om, at der var indgået forlig.⁵⁶ Artiklen bar i meget høj grad præg af mangel på kendskab til aftalens konkrete indhold, men at man havde fået nys om, at aftalen ville blive præsenteret i løbet af dagen. I avisen blev det slået fast, at aftalen måtte indeholde en løsning på den presserende arbejdsmarkedskonflikt med at lockout-forbud, mens man noterede at Venstre ønskede »... en betydelig sænkning af Kroneværdien, hvilket næppe er tiltraadt af Regeringspartierne.« Den konservative Berlingske Tidende havde dagen før, den 29. januar, lugtet, at et forlig mellem regeringen og Venstre var på trapperne, og at aftalen både ville rumme bestemmelser om en kronedevaluering og et lockout-forbud.⁵⁷ Begge dele var noget som avisen var kritisk over for.

I løbet af den 30. januar fandt et politisk spilfægteri sted på Christiansborg. Folketinget var første gang indkaldt til møde om *Forslag til Lov om Forlængelse af Overenskomster mellem Arbejdsgivere og Arbejdstagere og om Forbud imod Arbejdsstandsninger* kl. 10, men da lovforslagets endelige udformning manglede, blev mødet udsat fire gange i løbet af dagen.⁵⁸ Først ved midnat natten til den 31. januar gik folketingsdebatten om lovforslaget i gang.

For Venstre forklarede og forsvarede Oluf Krag det indgåede forlig. Han slog fast, at »... *Erhvervslivets Tilstand, først og fremmest Landbrugets, og den forfærdende Arbejdsløshed paa henimod 200 000 Arbejdere med Familier nødvendiggør en Indsats fra Regeringens og Lovgivningsmagtens Side* ...« Det var baggrunden for at Venstre undlod at stemme ved afstemningen – regeringen måtte selv bære ansvaret – mod at have opnået indrømmelser i forhold til en devaluering, en refinansiering af landbruget gæld og en lavere ejendomsskat.⁵⁹

De konservatives ordfører, John Christmas Møller, var meget utilfreds med flere ting. Han var imod begge forligets hovedelementer – devalueringen og loven om forlængelse af den eksisterende overenskomst – men mest af alt bærer hans indlæg præg af, at han var meget forbitret over at Venstre havde indgået forlig med regeringen, uden at de konservative var med.⁶⁰ Han var meget kritisk over, at regeringen med Stauning i spidsen havde ført skinforhandlinger på Christiansborg, mens de reelle forhandlinger havde fundet sted uden konservativ deltagelse. Endelig stillede han en række spørgsmål til Stauning om, hvor omfattende det indgåede forlig med Venstre var. Christmas Møller og andre konservative stillede i de følgende dage og uger flere gange det samme spørgsmål, men fik aldrig noget klart svar. Så det er fortsat uklart, hvor meget der i virkeligheden blev aftalt i Kanslergade natten til den 30. januar.

Christmas Møllers og andre konservative politikeres udfald mod forliget skal ses i forlængelse af, at oppositionspartierne Venstre og konservative gennem flere år havde været uenige om mange ting. Dette blev suppleret af

personlige skærmydsler mellem partiernes ledere. I hele mellemkrigstiden var forsvarspolitikken og især udgifterne til forsvaret et punkt de to partier så forskelligt på. I Venstre var det ikke glemt, at Christmas Møller og de konservative i 1929 havde væltet Madsen-Mygdals Venstregering i forsvarsspørgsmålet. Som påpeget flere steder var der desuden nogle store politiske forskelle mellem partierne på det økonomiske område. Venstre og landbrugsorganisationerne gik ind for frihandel, fordi det var afgørende for landbrugets eksportmuligheder. De konservative ønskede derimod, at der blev indført importtold eller andre foranstaltninger til at beskytte den danske industriproduktion. Endelig var der en grundlæggende forskel mellem partierne i synet på parlamentarismen, og forfatningskampen i de sidste årtier af 1800-tallet var fortsat meget tæt i erindringen hos mange af Venstres ledere. Samlet var der derfor i Venstre ikke de store skruper ved at gå solo uden konservativ deltagelse i Kanslergadeforliget.⁶¹

Stauning gik først på talerstolen i slutningen af folketingsdebatten.⁶² Han var meget alvorlig og noterede blandt andet at »... *Regeringen har været ledet af det Ønske, at afværge den Katastrofe, som det forekom os, at Landet stod overfor ...*« Han affærdigede især Christmas Møllers kritik og anførte, at det ikke var muligt at oplyse om alle enkeltheder i den indgåede aftale mellem regeringen og Venstre.

Om morgenen kl. 10.15 den 31. januar var Landstinget indkaldt til møde om lovforslaget. Her lagde Stauning ud med at forklare om baggrunden for forliget.⁶³ Han var ikke blevet mindre alvorlig siden Folketingets natlige møde, og i Landstinget gav han udtryk for krisens samlede omfang, som man med forliget havde søgt at afbøde virkningerne af. »*Vi har en Arbejdsløshed, der nærmer sig 200 000; vi har en Landbrugskrise, der rammer føleligt et lignende Antal eller endog et noget større Antal selvstændige større eller mindre Bedrifters Indehavere; vi har en Haandværkerstand, der i væsentlig Grad har levet sammen med eller ved Landbruget*« Det var i forhold til denne meget kritiske situation for landet, at kriseforliget skulle vurderes. Stauning konstaterede også, at det var landbrugets organisationer »*som for nogen Tid siden*« havde efterlyst kriseplaner, og at man med forliget havde valgt at følge næsten alle landbrugets ønsker.

Henrik Hauch var Venstres ordfører i Landstinget, og han fulgte i høj grad Krag's argumenter fra Folketinget.⁶⁴ Men Hauch lagde endnu mere vægt på Venstres og landbrugsorganisationernes krav om, at der skulle gøres noget for at afhjælpe landbrugets problemer. Han takkede regeringen for, at man med forliget stort set havde valgt at følge landbo- og husmandsforeningernes ønsker. Da regeringen var gået med til at følge landbrugets og Venstres indstilling til løsning af landbrugskrisen, var det tydeligvis af mindre betydning for Hauch,

at Venstre undlod at stemme ved afstemningen om loven vedrørende indgrebet på arbejdsmarkedet.

Man kan konstatere, at under behandlingen i Rigsdagen blev fronterne trukket stærkt op. Fra Socialdemokratiet var det især statsministeren, der trak det største læs i forhold til at forsvare forliget. Han lagde meget stor vægt på krisens store konsekvenser for det danske samfund, og at en arbejdsmarkedskonflikt oven i købet ville have kraftig negativ betydning. Man skal naturligvis tage højde for, at Stauning havde stort behov for at forklare, hvordan en socialdemokratisk ledet regering kunne gennemføre en lovgivning, der satte arbejdsmarkedets aftalefrihed ud af kraft, og som devaluerede kronen med prisstigninger til følge. Men hans udtalelser, især under debatten i Landstinget, udtrykker stor forståelse og bekymring for betydningen af den økonomiske krise.

Hos Venstre var det Krag og Hauch, men ikke Madsen-Mygdal, der forklarede partiets grunde til at indgå forliget. Det blev gjort meget klart, at løsningen af landbrugets problemer var afgørende for Venstres deltagelse i forliget. Man var tilfreds med, at det i vid udstrækning fulgte de ønsker som landbruget, og hermed i høj grad Hauch, havde opstillet. Desuden blev det understreget, at regeringen selv måtte påtage sig ansvaret for forlængelsen af overenskomsten og forbuddet mod lockout og strejke.

Det Radikale Venstre var helt fraværende under debatten. Man følte åbenbart ikke noget behov for at forklare om sine bevæggrunde til at støtte forliget. Derimod fremførte konservative politikere, primært Christmas Møller, en kraftig utilfredshed med forliget. Det gælder både i forhold til indholdet, men også i forhold til de omstændigheder, hvorunder forliget var blevet gennemført.

Aviserne havde naturligvis forliget på forsiderne og i lederne den 31. januar. Social-Demokraten valgte med overskriften "Lockouten udsat et Aar og det store Kriseforlig afsluttet" at påpege de ting, som ville hjælpe arbejderbefolkningen mens devalueringen af kronen fyldte meget lidt.⁶⁵ I lederen blev det slået fast, at *»Det store Kriseforlig ... vil komme til at staa i Historien som den største politiske Bedrift i denne Menneskealder,«* og der blev fulgt op med at påpege, at forliget med et snuptag sikrede *»et Tiaars Lovgivningsarbejde.«*⁶⁶ I Politiken blev forliget også slået stort op på forsiden i artiklen "Det storpolitiske Forlig".⁶⁷ I lederen blev forliget beskrevet som en nødvendighed, men det blev klart fremhævet, at devalueringen af kronen var et punkt, som avisen hele tiden og fortsat var imod.⁶⁸ I Berlingske Tidende fyldte forliget forholdsvis beskedent, mens Hitlers magtovertagelse fik mere spalteplass. Det var først på side to, at forliget fik en grundig dækning. Avisen var ikke overraskende meget kritisk over for forliget, både i artiklerne "Regeringens Erklæring om Krone-Krisen";

”Landstinget har i Dag vedtaget Lockout-Loven ved tre Behandlinger”; ”Kronefaldet skyldes Forliget” og ”Ingen af Parterne tør tage Ansvaret”, og i lederen.⁶⁹ Hvor Social-Demokraten og Politiken bragte udtalelser af Stauning og Munch, var det i Berlingske især Christmas Møller, der fik mulighed for at udtale sig. Både han og avisens leder var særligt kritisk over for devalueringen af kronen, mens lovindgrebet på arbejdsmarkedet fik relativt beskednen kritik. Devalueringen blev opfattet som regeringens svigt og som et vælgerbedrag i forhold til valget i november 1932. Samtidig blev det set som et alt for svagt og usikkert middel til at gøre noget effektivt ved den økonomiske krise.⁷⁰

Venstreaviserne havde ikke som de øvrige partiaviser en egentlig hovedavis, hvilket blev afspejlet i forskellige udmeldinger af de forskellige lokale Venstreaviser. Men gennemgående var der opbakning til forliget, fordi landbrugets ønsker stort set blev fulgt. Omvendt var der også kritik af de sociale forbedringer, som forliget indebar. Og fra LS kom der kritik af, at Venstre bakkede op bag *Stauning-Munch-systemet*, uden at landbruget havde fået fuld dækning for sine krav. Denne kritik blev udtrykt gennem hele årtiet og de første år under besættelsen, men især frem til midten af 1930'erne var den meget kraftig. Det var særligt Hauch, men også Krag og andre pragmatisk indstillede Venstreledere, der kom til at stå i centrum for LS' kritik, og det fandt sted inden for landboforeningerne, Landbrugsraadet og i Rigsdagen.⁷¹

Sammenfatning

Som titlen på denne artikel kraftigt antyder, er forliget efterfølgende opfattet som *det store nationale kompromis*, der viste det danske folkestyres handlekraft på et vanskeligt tidspunkt. Opfattelsen er da heller ikke helt forkert, men den må omvendt nuanceres noget. Forliget kan i hvert fald kun opfattes som et udtryk for folkestyrets sejr ud fra en underforstået mening om, at det var med til at sikre parlamentarismen i Danmark. Forliget må i nok så høj grad ses som et storslået eksempel på en politisk studehandel, hvor det lykkedes for Socialdemokratiet og Venstre at bedre forholdene for hver deres vælgergruppe. Det kan da også noteres, at et lignende kriseforlig i Sverige fra maj 1933 mellem Socialdemokratiet og Bondeförbundet netop betegnes som *Kohandeln*.

Ledelsen af landbrugets organisationer og Venstre anså forliget som en nødvendighed. Det betød samtidig, at man måtte opgive tilslutningen til en traditionel liberal frihandelspolitik, fordi den ikke kunne bruges til at løse den aktuelle krise. Fra 1932-33 styrede og kontrollerede Landbrugsraadet og de tilknyttede organisationer den danske eksport af landbrugsvarer, ligesom man herfra regulerede produktionen af smør og svinekød. Det var med til at forhindre, at der i Danmark blev gennemført en protektionistisk handelspolitik, der ville have skadet landbrugseksporten. Sammen med Kanslergadeforliget var denne

centrale produktionsstyring stærkt medvirkende til, at landbrugskrisen vendte fra første halvår af 1933.

Den danske økonomi rettede sig efter 1933, og den økonomiske aktivitet begyndte igen at stige. Et resultat af det var, at arbejdsløsheden faldt, selv om den forblev på et relativt højt niveau i resten af årtiet. Kanslergadeforliget er langt fra den eneste grund til dette, men det havde utvivlsomt nogen betydning grundet devalueringen og den deraf forbedrede konkurrenceevne.

Kanslergadeforliget er efterfølgende blevet tillagt stor symbolsk betydning. Hvor det danske folkestyre blev styrket gennem dette forlig mellem ”arbejdere og bønder”, var den politiske udvikling diametralt modsat i nabolandet Tyskland. Her kom Hitler til magten på den eksakt samme dag, den 30. januar 1933, som Kanslergadeforliget blev indgået.

Samtidig var forliget med til at skabe et stærkt politisk fællesskab mellem de centrale politikere, som deltog i forhandlingerne. I de følgende årtier blev landbrugspolitikken og dermed i væsentlig grad også handelspolitikken i Danmark tilrettelagt af få mænd fra landbrugets organisationer og de politiske partier i Rigsdagen. Det er således ingen tilfældighed, at Krag og Hauch var blandt de tre Venstrepolitikere, som Stauning den 9. april 1940 opfordrede til at træde ind i den første samlingsregering under besættelsen.

Noter

1. Der er ikke noget sted i de samtidige kilder fundet politiske udmeldinger af økonomisk teoretisk karakter. Det gælder i aviserne i løbet af januar og begyndelsen af februar 1933, i debatterne i Rigsdagen eller i de interne debatter i Landbrugsraadets præsidium.
2. F.eks. Erik Rasmussen, 1965; Tage Kaarsted, 1977; Niels Finn Christiansen m.fl., 1988; Tage Kaarsted, 1991; Søren Mørch, 2004; Claus Bundgaard Christensen m.fl., 2005 og Bo Lidegaard, 2005.
3. Tage Kaarsted, 1977 s. 36.
4. Søren Mørch, 2004 s. 164-166.
5. Claus Bundgaard Christensen m.fl., 2005 s. 25-27 og 31-36.
6. Statistisk Aarbog, 1931. Her forstås en *åben økonomi* som udenrigshandlen målt i forhold til produktionen.
7. Ibid.
8. Niels Finn Christiansen m.fl., 1988 s. 267-268.
9. Patrick Salmon, 2003 s. 232-233.
10. Niels Finn Christiansen m.fl., 1988 s. 264-268.
11. Se note 1.
12. Statistiske Efterretninger, 1936 s. 103.
13. Læs Steffen Elmer Jørgensen, 2001 især bogens tredje hovedafsnit.

14. Niels Finn Christiansen m.fl., 1988 s. 287 og Tage Kaarsted, 1991 s. 89.
15. Det gælder især i en evig kamp med kommunisterne i Rigsdagen, i aviserne og på arbejdspladserne.
16. Claus Bundgaard Christensen m.fl., 2005 s. 25-27.
17. Tage Kaarsted, 1991 s. 82.
18. Erik Rasmussen, 1965 s. 411
19. Niels Finn Christiansen m.fl., 1988 s. 260-264 og Tage Kaarsted, 1991 s. 81-82.
20. Landbrugsraadets arkiv: Præsidiemeddelelser nr. 10, 1932.
21. Tage Kaarsted, 1977 s. 29-32.
22. *Ministermødeprotokol 1929-33. Stauning-Munch*, 1981 s. 200-201.
23. Tage Kaarsted, 1977 s. 29-32.
24. Se Peter Ramskov Andersen, 1996 s. 108-118 vedr. folketingsmedlemmerne Bent Holstein, Valdemar Thomsen og Christian Eckardt Siegfredsen, der i 1932 blev valgt til Folketinget for Venstre, og som i 1934 brød ud og dannede De Uafhængige som et egentlig LS-parti i Folketinget.
25. Flemming Just, 1992 s. 83.
26. Landbrugsraadets arkiv: Landbrugsraadets præsidiemeddelelser nr. 11-13, 1932. Henrik Hauch blev i sommeren 1932 valgt til formand for De samvirkende danske Landboforeninger efter, at han siden 1930 havde været formand for De jyske Landboforeninger. Landboforeningerne var gårdmændenes forening, og det var dem, der havde magten i Landbrugsraadet, hvorfor præsidenten i Landbrugsraadet nærmest automatisk kom fra landboforeningerne. Hauch blev først valgt til præsident i Landbrugsraadet i juni 1933, men i løbet af det foregående år blev hans forgænger som rådets præsident, P.P. Pinstrup, kørt ud på et sidespor, mens Hauch reelt overtog magten. Dette skyldtes dels Pinstrups sygdom, men i nok så høj grad politisk uenighed. Læs Mogens R. Nissen, 2006 s. 64-66 for uddybning af dette.
27. Statistisk Aarbog, 1931-1935.
28. Statistisk Aarbog, 1931-1935.
29. Patrick Salmon, 2003 s. 233.
30. Landbrugsraadets Meddelelser, 1932 s. 8.
31. Statistisk Aarbog, 1930 og 1931.
32. Statistisk Aarbog, 1931-1937. Den gennemsnitlige forrentning på de danske landbrug var følgende: 1927/28: 1,8 %; 1928/29: 6,2 %; 1929/30: 5,6 %; 1930/31: 0,6 %; 1931/32:-0,5 %; 1932/33: 2,9 %; 1933/34: 3,6 % og 1934/35: 4,0 %.

33. I årene 1931-1934 var der langt flest tvangsauktioner på landbrugs-ejendommene. Dervarhenholdsvis 1217, 1853, 1332 og 1078 tvangsauktioner i hvert af disse år, jf. Statistisk Aarbog, 1931-1934.
34. Læs Hans Schultz Hansen, 2002 s. 66-116 om den økonomiske krises betydning for landbruget i Sønderjylland.
35. Landbrugsraadets Meddelelser, 1932 s. 932-935.
36. Landbrugsraadets arkiv: Præsidiemeddelelser nr. 23, 1932.
37. Mogens R. Nissen, 2006 s. 64-66.
38. Landbrugsraadets arkiv: Møde i Landbrugsrådet den 23. november 1932 og 18. januar 1933 samt Flemming Just, 1992 s. 103-146.
39. Eksportudvalgene – Baconudvalget, Smørekseportudvalget og Kvæg og Kødudvalget – og de forbundne produktionsreguleringsudvalg blev oprettet i perioden november 1932-marts 1933. Officielt var udvalgene underlagt Landbrugsministeriet, men reelt blev de styret og kontrolleret af organisationer tilknyttet Landbrugsrådet. Se Flemming Just, 1992 s. 108-110.
40. Erik Helmer Pedersen, 1979 s. 515.
41. Mogens R. Nissen, 2006 s. 62-64.
42. Mogens R. Nissen, 2004 s. 29-36.
43. Mogens R. Nissen, 2009.
44. Landbrugsraadets Meddelelser, 1932 s. 26-30. Den såkaldt frivillige aftale blev i slutningen af januar 1933 forlænget.
45. Tormod Jørgensen, 1942 s. 127-128. I sine breve til sin kone sendte Holdgaard flere gange hilsner fra Hauch.
46. *Landbrugsminister Henrik Hauch. Erindringer*, 1978 s. 73 og Tormod Jørgensen, 1942 s. 128-129. Der blev endda skrevet et humoristisk vers om turen.
47. Landbrugsraadets Meddelelser, 1933 s. 34-36.
48. Landbrugsraadets Meddelelser, 1933 s. 23-25.
49. P. Munch, 1964; Bertel Dahlgaard, 1964 og *Landbrugsminister Henrik Hauch. Erindringer*, 1978.
50. Læs også Mogens R. Nissen, 2006.
51. Bertel Dalsgaard, 1964 s. 47-51.
52. Baseret på P. Munch, 1964 s. 298-304 og Bertel Dahlgaard, 1964 s. 47-51.
53. *Landbrugsminister Henrik Hauch. Erindringer*, 1981 s. 116.
54. Af andre elementer i aftalen kan nævnes, at der blev etableret nye billigere refinansieringsmuligheder for landmændene, og at ejendomsskatterne blev sat ned.
55. Erik Rasmussen, 1965 s. 421.
56. Social-Demokraten, 30. januar 1933.

57. Berlingske Tidende, 29. januar 1933.
58. Rigsdagstidende, 1932/33, spalte 2809-2810.
59. Rigsdagstidende, 1932/33, spalte 2810-2815.
60. Rigsdagstidende, 1932/33, spalte 2815-2830.
61. Læs fx Niels Finn Christiansen m.fl., 1988 s. 200-206 og Søren Mørch, 2004 s. 181-183;
62. Rigsdagstidende, 1932/33, spalte 2851-2853 og 2863.
63. Rigsdagstidende, 1932/33, spalte 670-674.
64. Rigsdagstidende, 1932/33, spalte 674-677.
65. Social-Demokraten, 31. januar 1933.
67. Politiken, 31. januar 1933.
68. Ibid.
69. Berlingske Tidende, 31. januar 1933.
70. Ibid.
71. Mogens R. Nissen, 2006 s. 70-72.

Litteratur og kilder

- Peter Ramskov Andersen: *Vildskab over landet. Landbrugernes Sammenslutning. En protestbevægelse i landbruget 1930-45*. Upubliceret ph.d.-afhandling ved Odense Universitet 1996.
- Niels Finn Christiansen, Karl Christian Lammers og Henrik S. Nissen: "Tiden 1914-1945". Søren Mørch (red): *Danmarks historie*. Bind 7, Gyldendal. København 1988.
- Claus Bundgaard Christensen, Joachim Lund, Niels Wium Olesen og Jakob Sørensen: *Danmark besat. Krig og hverdag 1940-45*. København 2005.
- Bertel Dahlgaard: *Kamp og Samarbejde. Nærbilleder af politik og politikere gennem 40 år*. København 1964.
- Det statistiske Departement: *Statistisk Aarbog*. Årgang 1931-1937.
- Det statistiske Departement: *Statistiske Efterretninger*. Årgang 1930-1936.
- Det Statistiske Departement: *Statistiske Meddelelser*. 4. Række. 100 Bind, 2. Hæfte. Arbejdsløsheden i Aarene 1931-35. København 1937.
- O. Chr. Jensen Dybkjær: *Mindebogen om Jens Holdgaard*. København 1938.
- Sigurd Elkjær: *Kr. Bording*. København 1951.
- Flemming Just: *Landbruget, staten og eksporten 1930-1950*. Esbjerg 1992.
- Hans Schultz Hansen: 'Dansk jord på danske hænder' Foreningen *Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002*. Aabenraa 2002.
- Bent Raymond Jørgensen: "Small State Denmark and Great Britain. The Development of Danish Trade Policy and Economic Relations with Great Britain 1929-1937". Jørgen Sevaldsen (red.): *Britain and Denmark*.

- Political, economic and cultural relations in the 19th and 20th centuries.*
København 2003.
- Steffen Elmer Jørgensen: *Fra chaussé til motorvej – Det overordnede danske vejnets udvikling fra 1761.* Odense 2001.
- Tormod Jørgensen: *Mænd der byggede Danmark.* Jens Holdgaard. København 1942.
- Tage Kaarsted: *De danske ministerier 1929-1953. Et hundrede politisk-historiske biografier.* København 1977.
- Tage Kaarsted: "Krise og krig 1925-1950". Olaf Olsen (red.): *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie.* Bind 9. København 1991.
- Landbrugsminister Henrik Hauch.* Erindringer, udgivet ved Tage Kaarsted. Århus 1978.
- Landbrugsraadet: *Landbrugsraadets Meddelelser.* Årgang 1932 og 1933. København.
- Bo Lidegaard: *Kampen om Danmark 1933-1945.* København 2005.
- Ministtermødeprotokol 1929-33.* Ministeriet Stauning-Munch, udgivet ved Tage Kaarsted. Århus 1981.
- P. Munch: *Erindringer 1924-1933.* Afrustningsforhandlinger og Verdenskrise. København 1964.
- Søren Mørch: *25 statsministre. 25 fortællinger om magten i Danmark i det tyvende århundrede.* København 2004.
- Mogens R. Nissen: *Produktions- und Lieferfreudigkeit. – Landbruget under den tyske besættelse 1940-1945.* Upubliceret ph.d.-afhandling ved Syddansk Universitet 2004.
- Mogens R. Nissen: *Til fælles bedste. Landbruget under besættelsen 1940-45.* København 2005.
- Mogens R. Nissen: „Henrik Hauch. Han blev ikke borte i vrirmlen”. Henrik Lundtofte (red.): *Samarbejde og sabotage – seks mænd 1940-45.* Esbjerg 2006, s. 60-99.
- Mogens R. Nissen: "Institutioner, økonomi og politik". Preben Etwil og Søren Kolstrup (red.): *Økonomisk teori – i historisk belysning.* København 2007, s. 198-216.
- Mogens R. Nissen: "Landbrugets politiske magt. Myte eller realitet?". *Økonomi & Politik*, årg. 82, nr. 3 2009, s. 39-60
- Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33. Studier i de danske landbrugsorganisationers historie.* København 1979.
- Erik Rasmussen: "Velfærdsstaten på Vej 1913-1939". John Danstrup and Hal Koch (red.): *Danmarks historie.* Bind 13, Politiken. København 1965.
- Rigsdagstidende, 1932/33.

Patrick Salmon: "Paternalism or Partnership? Finance and Trade in Anglo-Danish Relations in the 1930s". Jørgen Sevaldsen (red.): *Britain and Denmark*. Political, economic and cultural relations in the 19th and 20th centuries. København 2003.

Harald Stenbæk, (red.): *Andelsbladet 1933*. Aarhus 1933.

Summary

The so-called Kanslergade Agreement was signed between the Danish Social Democratic Party (Socialdemokratiet), the Social Liberals (Det Radikale Venstre) and the Liberal Party (Venstre) in the early hours of January 30th 1933. This agreement has ever since been considered the most important political deal in the 1930'ies and one of the most important ones in modern Danish history. The agreement itself is, however, shrouded in a veil of mystery, not only in relation as to what went on during the negotiations but also as to the exact content of the agreement.

The agreement must be seen as a consequence of the financial crisis of the early 1930'ies, where the demands for a political solution of the crisis became more and more vocal from particularly the politically influential farmers' organisations and the Social Democratic fraction of the labour movement.

Throughout the years, the agreement has been viewed as a victory for the Danish democracy, a view which is criticised in this article. This article sees the agreement as the result of a political trade-off, where the Social Democratic Party and the Liberal Party sought to secure the interests for each their electoral groups – i.e. labourers and farmers. The focus of this article is particularly on the role of the farmers' organisations and the Liberal Party in the Kanslergade-Agreement. The agreement is seen as an expression of political pragmatism, where earlier ideologies were set aside. The Kanslergade-Agreement was thus also a sign that a new generation of more pragmatically oriented politicians took the over from more traditional liberalists in the Liberal Party and in the farmers' organisations in the early 1930'ies.

It is, at the same time, characteristic that the agreement was significant in relation to the financial crisis. It can be observed that the economic situation of the farming industry improved markedly in the spring of 1933, and that the number of unemployed began to decrease – albeit remaining at a relatively high level to the end of the decade. Additionally, the agreement marked the beginning of a solid political cooperation between the involved parties and politicians and the farmers' organizations, which resulted in important agricultural-political decisions in the ensuing decades.

Forfatter

Mogens R. Nissen er lektor i historie ved Syddansk Universitet i Kolding. Han har i 2000 skrevet bogen *Hollandske landmænd i Danmark - bekymring eller beundring?* sammen med Lone Jeppesen. I 2004 forsvarede han ved Syddansk Universitet ph.d.-afhandlingen *Produktions- und Lieferfreudigkeit. - Landbruget under den tyske besættelse 1940-1945*, der i 2005 blev udgivet i redigeret form under titlen *Til fælles bedste – det danske landbrug under besættelsen*. Fra 2005-2008 deltog han i projektet *Virtuelt Museum* (www.vimu.info). Han har skrevet flere artikler om dansk landbohistorie i det 20. århundrede.

Landejendomme på Langeland: Fra jordbrug til fritidsbrug

– Deltidsbeboelse i tidligere husmandssteder og husmandskolonier

Danskerne bliver stadig mere mobile, vi rejser mere og flytter os i det daglige længere og længere efter arbejde, indkøb, uddannelse og ikke mindst fritidsaktiviteter. Mange har udviklet en mere fleksibel livsstil med boliger flere steder afhængigt af behov og interesser, typisk både i byen og på landet. En udvikling, der er blevet hjulpet godt på vej af de stigende ejendomspriser, specielt i de større byer frem til 2008. I denne artikel behandles nogle af de konkrete effekter, denne udvikling har haft på Langeland, der er en yderkommune præget af landlige forhold. Specielt undersøges hvordan det traditionelle landbrugslandskab og ikke mindst de bygninger, hvor der oprindeligt boede husmænd og landarbejdere, ændrer sig i takt med, at landområderne får flere funktioner end agrar produktion, og befolkningssammensætningen ændres.

Indledning og baggrund for undersøgelserne

I Danmark har det åbne land uden for de tæt bebyggede områder traditionelt været reserveret til landbrugsproduktion. Denne fortrinsstilling blev slået fast ved den rumlige opdeling af arealet i by-, land- og sommerhuszoner i forbindelse med de store planlovsreformer i starten af 1970'erne.¹ Heraf følger, at hovedparten af bebyggelserne har været knyttet til landbruget. Naturforholdene betyder, at også skovbrug og fiskeri har spillet en rolle i en del områder enten som hoved- eller bibeskæftigelse. Ud over landbrugets produktionsbygninger og særlige miljøer omkring herregårde, møller etc. var der i hvert sogn et antal boliger for landarbejdere med lidt eller ingen jord. Senere kom der også større husmandssteder til, hvor det lige præcis var muligt for en familie at have et levebrød. I forbindelse med landbrugets mekanisering og de følgende strukturændringer gennem sidste halvdel af det 20. århundrede begyndte folk imidlertid at forlade erhvervet og i nogen grad landområderne. Hermed er der i store egne af landet opstået et overskud af ejendomme, i hvert fald set i forhold til behovet for helårsbeboelse. En mulig tilgang til denne udfordring for livet i landområderne er at satse på anvendelse af de pågældende ejendomme til deltidsbeboelse eller dobbeltbosætning i form af det, der i den internationale litteratur kaldes *second homes*. Ordret oversat betyder det *(d)et andet hjem*. Dobbeltbosætning skal her forstås som eje og anvendelse af en helårsbolig, selvom ejeren har primær adresse på en anden bolig.

Foranlediget af den her skitserede problemstilling iværksatte direktoratet for FødevarerErhverv i 2008 en undersøgelse af, hvorvidt dobbeltbosætning kunne være en attraktiv udviklingsvej for landområder, der oplever vigende befolkningsantal og stigende aldersgennemsnit.² Denne undersøgelse udførtes af Syddansk Universitets Institut for Forskning og Udvikling i Landdistrikter, IFUL, i sidste halvdel af 2008 og starten af 2009 med deltagelse af denne artikels forfattere.

Undersøgelsen viste ud over de socioøkonomiske problemstillinger også et *kulturmiljøperspektiv*, forstået på den måde, at der lod til at være en overrepræsentation af deltidsbeboelser i bestemte kulturmiljøer, som f.eks. husmandskolonier.³ I nærværende artikel har vi forsøgt at få besvaret, hvorfor helårsboliger solgt til deltidsbeboelse er mere udbredte i bestemte kulturmiljøer end i andre.⁴

Vi har her set på fordelingen af deltidsboliger inden for Langeland kommune. Der er taget udgangspunkt i det relative antal deltidsbeboelser i by- og landzoner, og der er taget højde for, om de er beliggende inden for eller uden for *husmandskolonier*.⁵ Undersøgelsen af Langeland viste et højt antal sommerhuse, men også et højt antal helårshuse, der benyttes til deltidsbeboelse. Begge ejendomstyper ligger typisk i områder, der er placeret forholdsvist tæt på vand. Samtidig viste undersøgelsen, at selvom sommerhuse og deltidsbeboelser ofte er placeret inden for de samme geografiske områder, er der forskelle. Det tyder f.eks. på, at sommerhuse og helårshuse, der benyttes som deltidsbeboelser, sjældent er direkte naboer. Det gav anledning til en vis undren, da alle beboerne, i hvert fald overordnet set, bruger boligerne til rekreation. I forbindelse med undersøgelsens interviewdel viste der sig dog nogle markante forskelle i beboertyperne i henholdsvis sommerhuse og helårshuse, der benyttes som deltidsbeboelser.

I vores undersøgelse gav de interviewede ejendomsmæglere tydeligt udtryk for, at sommerhusbeboere og deltidsbeboere er to adskilte grupper. Det blev bl.a. udtrykt sådan: »*De adskiller sig fra sommerhusene. Det er mennesker, der ikke vil bo i sommerhusområderne. De vil ud at have noget natur på en anden måde. Ned af en lille stille privatvej, bindingsværk eller noget i den stil.*« Fra vores interviewrunde på Langeland hørte vi desuden, at deltidsbeboernes engagement i lokalområdet er større end almindelige sommerhusgæsters.⁶

Sommerhusejere og ejere af et helårshus til deltidsbeboelse har tydeligvis forskellige interesser, hvilket også giver sig udslag i valget af huse. Den information gav anledning til at grave et spadestik dybere. Formålet er at give en karakteristik af, hvad det er for nogle huse, der foretrækkes til deltidsbeboelse, samt at karakterisere husenes historie og rolle som elementer i forsvundne eller helt eller delvist bevarede kulturmiljøer. Nogle af de huse, der indgår i undersøgelsen, er stadig formelt landbrugsejendomme, da alle ejendomme, der

havde rådighed over noget jord, officielt i matriklen var noteret som landbrugsejendomme, som det er defineret i landbrugsloven af 1925, der stadig afspejles i den nuværende *Lov om Landbrugsejendomme*.

Ud over de data, der blev indhentet i forbindelse med undersøgelsen for Fødevarerhverv, anvender vi også data fra den kulturmiljøregistrering, som Syddansk Universitets Kartografisk Dokumentationscenter gennemførte for Fyns Amt fra 2005 til 2006. Vi benytter resultaterne i form af det datalag, der beskriver udbredelsen af kulturmiljøkategorien *husmandskoloni*.⁷

Figur 1. Husmandsbrug i Præstemarken ved Humble, opført 1918, i et kulturmiljø, der i dag fremstår som velbevaret, se Tabel 1. Fotografi omkring 1950, Sylvest Jensens Luftfoto. Indscannet og stillet til rådighed af Lokalhistorisk forening for Humble, Lindelse og Tryggelev-Fodslette Sogne.

Second Homes – deltidsbosætning i nordisk og internationalt perspektiv

Langeland er den geografiske ramme om og udgangspunktet for denne artikel. Øens landbrugshistoriske perspektiv svarer til den generelle udvikling i de østlige landsdele, mens de socioøkonomiske processer, som danner baggrunden, er fælles for hele Danmark og til en vis grad også nabolandene. Vi vil derfor

prøve at sætte fænomenet dobbeltbosætning eller deltidsbeboelse ind i en teoretisk forståelsesramme, der bygger på den eksisterende forskningsdebat. Efterfølgende vil vi sammenligne det med de forhold, som undersøgelsen har afdækket.

Kulturgeografer taler gerne om et postproduktivistisk landskab, hvor landbruget må dele landskabet uden for byerne med rekreative formål og naturbeskyttelse.⁸ Ligeledes bruges begrebet *multifunktionalitet*⁹ i stort omfang om de mange nye funktioner, som det tidligere landbrugslandskab har fået. Turisme er en oplagt erhvervsaktivitet i denne nye virkelighed, der også benævnes *oplevelsesøkonomien* for at understrege, at produktionen af fysiske (føde)varer har fået relativt mindre betydning.

De seneste år har der været en øget opmærksomhed omkring begrebet *second homes*. Det har givet sig udslag i udgivelsen af både monografier,¹⁰ antologier,¹¹ kapitler i lærebøger¹² og særnumre af videnskabelige tidsskrifter.¹³ Traditionelt set har forskningen i *second homes* udgjort et mindre område inden for både turismeforskning, landdistriktsforskning og mere generelt kulturgeografi. Årsagen er måske, at det kan være svært at placere emnet inden for de etablerede faglige traditioner.

Second homes skal her, hvis vi holder os til den internationalt anvendte definition, betragtes som en overordnet betegnelse for alle huse, der benyttes til fritidsformål og rekreation. Betegnelsen dækker på den ene side over sommerhuse og på den anden side over det, vi her har valgt at kalde *deltidsbeboelser*. Deltidsbeboelser er den gruppe huse, der reelt har helårsstatus, men som benyttes til bl.a. ferieformål. I de områder, hvor bopælspligten er opretholdt, vil deltidsbeboelse reelt betyde en fravigelse fra disse.

Internationalt benyttes betegnelsen *second homes* om alle huse, der ikke benyttes til helårsbolig. I Danmark er der, som beskrevet ovenfor, mulighed for at udspecificere *second homes* i to grupper, fordi der findes en separat lovgivning for huse med sommerhusstatus. I nærværende artikel ønsker vi at skelne tydeligt mellem sommerhuse og helårshuse, der benyttes til deltidsbeboelse.¹⁴ Vores interessefelt er her helårshuse, der benyttes til deltidsbeboelse.

Betegnelsen deltidsbeboelse beskriver bedst den situation, der danner udgangspunkt for artiklen, hvor ejeren af en ejendom har sin hovedbopæl et andet sted typisk i mere urbane omgivelser. I andre lande har alle huse samme status, hvilket bl.a. giver sig udslag i den måde, som Dieter K. Müller opfatter *second homes* i Danmark.¹⁵ Han definerer i lighed med den engelske litteratur om emnet de danske sommerhuse som *second homes*. Omfanget af *second homes* i Danmark synes derved langt større end det antal huse, som vi her beskæftiger os med, nemlig huse med helårsstatus, der benyttes som deltidsbeboelser.

Også i Norden er der de seneste år blevet forsket i emnet og i udbredelse af og former for deltidsbosætning. I Sverige er der en lang tradition for sekundære boliger, hvilket betyder, at en stor del af befolkningen ejer en sekundær bolig. Den første bølge af deltidsbosætning i Sverige kom i mellemkrigsårene. Ejendommene fra den periode står i dag som et bevis på den første indenrigsturisme i landet. Interessen opstod blandt de mennesker, som boede tæt på Stockholm. De opkøbte ejendomme i øhavet omkring hovedstaden,¹⁶ hvorefter antallet af sekundære boliger voksede betydeligt. I den svenske litteratur er der ingen klar afgrænsning af hvor mange af disse sekundære boliger, der har en standard, så de kan benyttes som helårshuse. I den undersøgelse, der her henvises til, indgår der også nybyggerier, fordi en stor del af de sekundære boliger er bygget til dette formål. Alligevel er det svært at afgøre, hvor stor en del af de sekundære boliger i Sverige, der svarer til et dansk sommerhus.

Udviklingen af second homes i Norge minder om udviklingen i Sverige. Kjell Overvåg og Tor Arnesen fra forskningscenteret Østforsk nævner direkte, at de fleste sekundære boliger i Norge er bygget til fritidsbrug. Disse boliger benyttes hovedsagelig af ejerne og deres familie og lejes kun sjældent ud.¹⁷ På norsk kaldes disse sekundære boliger for fritidsboliger. For både Norge og Sverige er det, udover de smukke kyster, også bjerge og skisportsmuligheder, der bidrager til, at disse landes befolkninger vælger at erhverve sig en sekundær bolig. Dermed bliver naturgrundlaget styrende for, hvor koncentrationerne af sekundære boliger kommer til at ligge.

Et emne af særlig interesse i forbindelse med second homes har været begrebet *gentrification*.¹⁸ Begrebet stammer fra det engelske ord *gentry*, som betyder lavadel. Det dækker over den proces, hvor ejendomme i nedslidte byområder med lav status overtages af socialt bedrestillede, hvorefter såvel ejendomspriser som status øges. Det har ofte den følge, at de oprindelige beboere helt skubbes ud. Et dansk eksempel kunne være Indre Vesterbro i København efter de omfattende byfornyelser i slutningen af 1900-tallet. Men ellers gælder det især England og i mindre grad også USA og Canada.¹⁹ Derimod observerer Marjavaara i en omfattende undersøgelse fra Stokholms skærgård, at der godt nok ses stigende boligpriser i takt med øget efterspørgsel, men at det kun har en ganske lille effekt på beboersammensætningen.²⁰ Han finder ikke signifikante tegn på, at priserne på helårsboliger presses op over den generelle prisudvikling.

I Danmark går bekymringen mest på, hvorvidt brugen af helårshuse til deltidsbosætning kan føre til, at bymiljøer tømmes for indhold som følge af mange *mørke vinduer*, fordi husene står tomme uden for turistsæsonen. I traditionelle købstæder og skipperbyer, især på Bornholm og Ærø, har dette

ført til borgerinitiativer, hvor lokale ildsjæle overvåger, om bopælspligten opretholdes.²¹ Det tyder på, at der ofte sker en glidende overgang fra deltidsbeboelse til permanent flytning, migration. Det opfattes positivt der, hvor det modvirker en befolkningstilbagegang, men negativt der, hvor det medfører fortrængning af dem, der i forvejen bor i området. En problemstilling, der særligt har været diskuteret i den engelske og engelsksprogede litteratur.

På Langeland opretholdes bopælspligten kun i begrænset omfang. Det har givet en debat omkring de helårshuse, der overgår til deltidsbeboelse. Debatten drejer sig om, hvorvidt der er et behov for en mere restriktiv bopælspligt. En stor del af de huse, der overgår til deltidsbeboelse, erhverves af personer med en primær adresse uden for kommunen. Dermed mister kommunen en indkomstskat, som det ellers ville have været mulig at inddrive, hvis husene fortsat fungerede som helårshuse. Omvendt falder indbyggertallet på øen. Det giver et stort antal tomme boliger, der ville forfalde, hvis det ikke var muligt at sælge dem som deltidsbeboelser.²²

Studieområde og kildemateriale

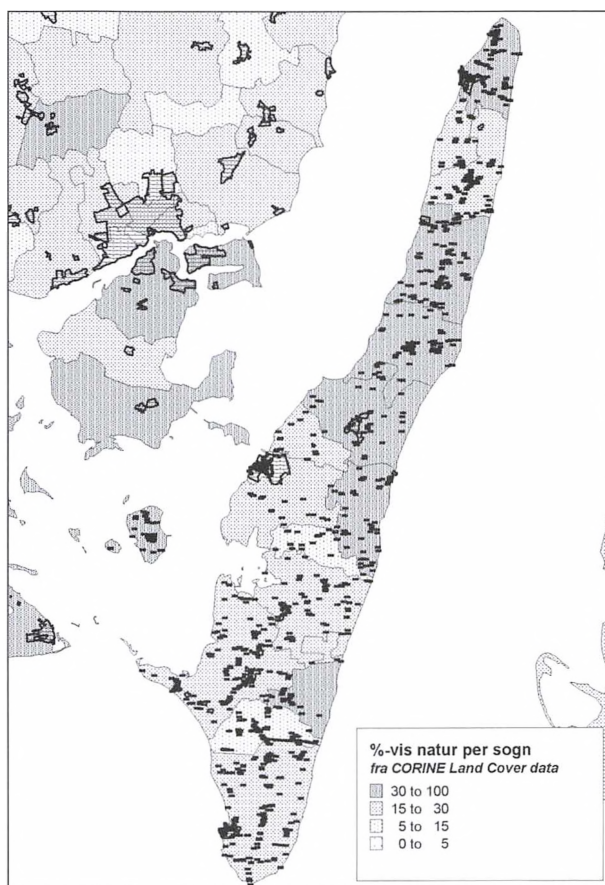
Denne artikel bygger, som nævnt, videre på resultaterne af en undersøgelse, som Syddansk Universitets Institut for Forskning og Udvikling i Landdistrikter IFUL, har gennemført for direktoratet for FødevarerErhverv i vinteren 2008 til 2009.²³ Ud over en generel gennemgang af begrebet dobbeltbosætning og de udfordringer, som det giver under danske forhold, blev der foretaget et sammenlignede casestudie af to overvejende landlige kommuner i region Syddanmark; Langeland og Vejen. I denne artikel anvendes dog udelukkende resultaterne fra Langeland. Det skyldes, at Vejen kommune erfaringsmæssigt har meget lidt turisme, stort set ingen sommerhusområder, og, som det viste sig, kun et mindre omfang af deltidsbosætning.

Da Langeland er en kommune og et afgrænset geografisk område med ensartede forhold, er vilkårene som sommerhusejer og ejer af en helårsbeboelse til deltidsbeboelse som udgangspunkt ens.²⁴ Derved undgås store kulturelle, naturmæssige og økonomiske forskelle inden for undersøgelsesområdet. De indledende statistiske resultater og telefoninterview ledte til, at vi valgte at afgrænse det videre undersøgelsesområde til det nordlige Langeland.²⁵

I forbindelse med IFUL's undersøgelse blev der i 2008 hjemkøbt ejendomsdata fra Den Offentlige Informationsserver, OIS, der blandt andet indeholder Bygnings- og Boligregistret, BBR. Ved at inddrage ejerdata, specielt kontaktadresse, som vi antog var hovedadressen, blev det muligt at udpege de ejendomme, der benyttes til fritidsbrug eller i dele af året og dermed er genstand for deltidsbeboelse. For Langelands vedkommende viste det sig, at for ejendomme i byzone havde 28,4 procent en ejer med adresse uden for kommunen,

mens tallet var 30,3 procent for ejendomme i landzone og hele 88,0 procent for ejendomme i sommerhuszone.²⁶ Det sidste tal er ikke overraskende og må nærmest siges at bekræfte metodens brugbarhed, idet sommerhuse i et naturskønt område som Langeland erfaringsmæssigt ejes af folk med bopæl over hele landet. De ejendomme, der har vores interesse, er imidlertid de i alt 5537, der ligger i landzone, eller rettere de 1675 af disse, hvis ejer ud fra kontaktdressen at dømmes må formodes at bo det meste af tiden uden for Langeland.²⁷

Fordelingen af disse ejendomme er vist på Figur 2 nedenfor, hvor baggrundskortet udgøres af det anslåede naturindhold af arealet på sogneniveau.²⁸ Denne fordeling og muligheden for at bruge den enkelte ejendoms præcise

Figur 2. De mulige deltidsbeboelser på Langeland, identificeret i IFUL's undersøgelse 2008. Bemærk, at ingen af sognene på Langeland har natur på mindre end fem procent af arealet.

beliggenhed gjorde det muligt at beregne andelen af ejendomme, der benyttes til deltidsbosætning. Det er sket med de metodiske forbehold, der er beskrevet ovenfor, på sogneniveau og fordelt på by-, land- og sommerhuszone. Ikke mindst er ejendomme i sommerhuszoner sorteret fra.

Ud over det billede, som vi hermed har tegnet af omfanget og fordelingen af de *potentielt* deltidsbeboede ejendomme, ønskede vi ansporet af de næsten enslydende udtalelser fra øens ejendomsmæglere samt interview med lokale nøglepersoner på Langeland²⁹ at se nærmere på de ejendomme, der for tiden *handles* med deltidsbeboelse som formål. Herunder at afprøve hypotesen om, at det i høj grad er nedlagte husmandsbrug, der overgår til dobbeltbosætning.

For at afgrænse undersøgelsen er der taget udgangspunkt i salget af huse, landbrugsejendomme og lejligheder på Langeland i perioden fra og med 12. august 2008 til og med 11. august 2009.³⁰ Perioden er overskuelig og viser et repræsentativt udsnit ved at medtage udviklingen gennem et helt år og dermed alle årstider. Det kan diskuteres, om et år er nok, men med antallet af solgte boliger det pågældende år, vurderes det, at der er grundlag for at give et indblik i bebyggelsernes alder og placering. Det er disse to forhold, der har været afgørende for at kunne give et historisk tilbageblik.

Når vi her har valgt at tage udgangspunkt i salget af ejendomme i den angivne periode, er det desuden, fordi det tidsmæssigt supplerer den undersøgelse, som vi allerede har foretaget både i forhold til det anvendte geografiske informationssystem, GIS, og de benyttede data fra OIS, men også i forhold til ejendomsmæglerens udtalelser.

Udgangspunktet for en oversigt over salget af boliger på Langeland har været webbasen Boligportalen, www.boligportal.dk. Her er det ligetil at adskille helårshuse fra sommerhuse, da sommerhusene har deres egen kategori. Derimod er det mere omstændeligt at skelne mellem de huse, der faktisk benyttes som helårsbolig, og de, der kun benyttes delvist. Det kan dog afklares med rimelig sikkerhed ved at krydse oplysningerne med tre andre webbasier: OIS, Krak og telefon- og adresseoplysningerne fra 118. Det har desuden været muligt at søge oplysninger om husenes bevaringstilstand gennem hjemmesiden www.langelandsatlas.dk, der rummer en omfattende database over bevaringsværdige ejendomme på Langeland, herunder fotografisk dokumentation og vurdering af ejendommenes bevaringstilstand.

Med en sådan udvidet søgning kan en del af de solgte huse på Langeland med rimelig sikkerhed kategoriseres som helårsbeboelse. Ejerens navn fremkommer på BBR meddelelserne i OIS. Herfra kan navn og adresse sammenstilles ved hjælp af Krak og telefon- og adresseoplysninger fra 118. Er der overensstemmelse mellem navn og adresse, og fremkommer navnet ikke andre steder i landet, er der stor sandsynlighed for, at personen faktisk primært bor på Langeland.³¹

Fremkommer navnet derimod på en anden adresse, og viser BBR, at der er overensstemmelse med navnet, samt at huset ikke står til salg eller netop er solgt, er der stor sandsynlighed for, at ejeren bruger huset på Langeland som deltidsbeboelse. Blandt de undersøgte boliger findes der personer med hemmelig adresse og personer med navne, der er så almindelige, at de er svære at placere. Det har vi forsøgt at tage hensyn til ved at oprette en gruppe, der kaldes *svært identificerbare*. Denne gruppe medtages ikke i den endelige analyse. Derudover frasorteres ejere af flere landbrug og placeres i samme gruppe.

Resultatet er, at vi har kunnet påvise et antal helårshuse, der med stor sandsynlighed er købt i perioden med henblik på deltidsbrug. Deres placering ses i Figur 8. I denne gruppe findes der også et antal personer, der samtidig med, at de bor fast på Langeland, ejer en deltidsbeboelse på øen.

Bebyggelserne

Med oplysningerne fra Boligportalen og BBR er der mulighed for at undersøge husenes alder og størrelse, grundens størrelse, den geografiske placering, og hvorvidt huset har gennemgået store ændringer gennem tiden. Oplysningerne giver mulighed for at placere husene i en historisk sammenhæng. Da det her særligt er deltidsbeboelser, der har vores interesse, vil det også være de huse, der kan grupperes som sådan i kildematerialet, der vil blive analyseret nærmere. Men for at forstå, hvad der adskiller sommerhuse og deltidsbeboelser, opridses sommerhusenes historie i det følgende.

Sommerhuse og sommerhuslovgivningen

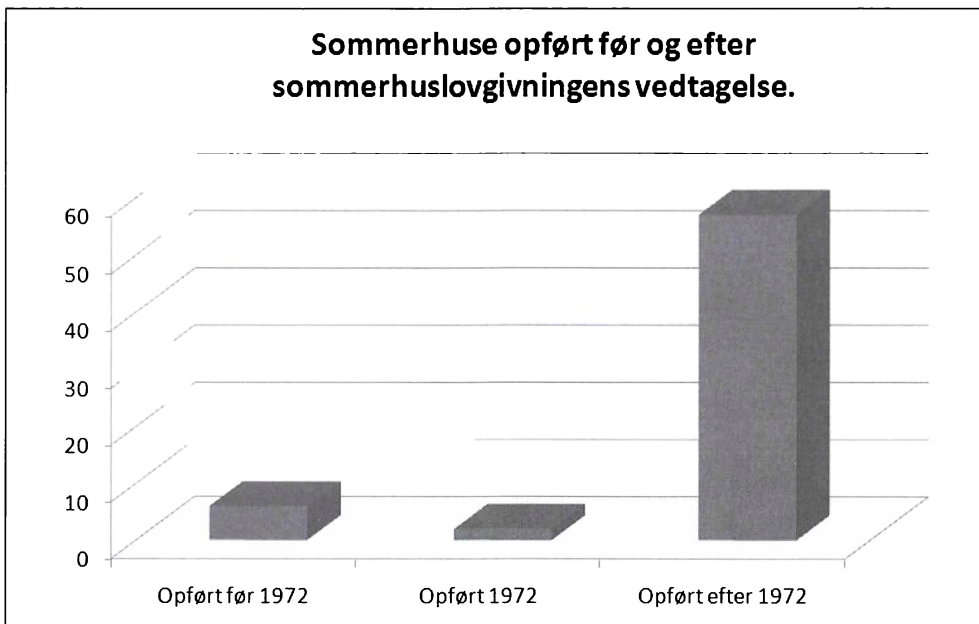
Undersøgelsen har kategoriseret 65 huse med sommerhusstatus ud af øens i alt cirka 2050 sommerhuse. Husene er, på nær ét, bygget i sidste halvdel af det 20. århundrede. Det tyder på, at de fleste af husene er opført med det formål, at de skulle fungere som sommerbeboelse. *Lov om sommerhuse og camping m.v.*, Sommerhusloven, blev vedtaget den 7. juni 1972. Ifølge loven er ejeren af fast ejendom, der er placeret i et område, der er udlagt til sommerhusområde, forpligtet til helt eller delvist at benytte ejendommen i overensstemmelse med bestemmelserne i vedtægterne for det pågældende område. Ifølge loven er vedtægterne individuelle for hvert område. Det betyder, at der reelt kan være lokale forskelle. Ved salg af helårshuse i sommerhusområder søgte staten med vedtagelsen af *Lov om erhvervelse af fast ejendom til fritidsformål* desuden at støtte udviklingen af rene sommerhusområder.

Det må formodes, at der i de pågældende områder fandtes bebyggelser, der blev benyttet som helårsbeboelse ved lovens gennemførelse. Ejerne af disse kunne underlægges påbud om benyttelse af ejendommen i henhold til de vedtægter, der gjaldt for den øvrige beboelse i området. Det kunne reelt betyde

en ændring i tinglysningen og dermed en ændring af husets status fra helårstil sommerhus. Loven medtager dog en undtagelse for helårsbebyggelse, der var overgået til en ejer i forbindelse med arv, såfremt erhvervelsen var sket før bekendtgørelsen af loven.³²

Gennemførelsen af *Sommerhusloven* blev samtidig en præcisering af, at der i Danmark findes huse til fritidsbrug og huse til helårsbrug. En afgørende årsag til denne præcisering var, at man ville undgå udenlandske opkøb af ejendom i Danmark til fritidsbrug. Det interessante er samtidig, at loven har fået den effekt, at begrebet second homes kan opsplittes i sommerhuse og helårshuse, der benyttes til deltidsbeboelse. Det giver mulighed for, at vi kan følge udviklingen i bebyggelsen på en mere detaljeret måde, end det er muligt i vore nabolande. Lovmæssigt er der på kommunalt plan desuden mulighed for at gribe ind ved at opretholde bopælspligten, sådan at helårshuse i udsatte områder eller områder med boligmangel primært benyttes som sådanne.³³

Herunder ses en statistik for antallet af solgte sommerhuse i den angivne periode, august 2008 til august 2009. Salget svarer til cirka tre procent af det samlede sommerhusantal på Langeland.

Figur 3. Sommerhuse solgt på Langeland mellem 12. august 2008 og 11. august 2009. Antal huse vist her: 65.

Figur 3 viser, at antallet af nutidige sommerhuse opført før gennemførelsen af sommerhuslovgivningen er ubetydelig. Reelt er der tale om seks huse, der er opført før 1972, og to huse, der blev opført i 1972.³⁴ De seks huse opført før 1972 kan være opført til helårsbeboelse. Det betyder samtidig, at de kan gemme på en historie, der adskiller sig fra de resterende huses. Samtidig skal det påpeges, at fem af husene er opført efter 1960. Netop i 1960'erne blev der på Langeland udstykket sommerhusområder ved Ristinge, Stoense, Løkkeby og Bukkemose.³⁵ Placeringen af disse områder er angivet på Figur 9 nedenfor. Det er derfor sandsynligt, at det oprindelige mål med husene har været feriebrug eller det, vi normalt forstår ved sommerhus.

Årstallene for de seks huse er listet op herunder. Det ses, at kun hus nummer to adskiller sig væsentligt i tid.

1. 1968
2. 1900
3. 1971
4. 1962
5. 1971
6. 1964

Årsagen til, at netop hus nummer to har fået sommerhusstatus, er øjensynligt, at huset er placeret i sommerhusområdet ved Hov Nordstrand. Der var den første sommerhuskoloni på Langeland. Kolonien opstod i 1919, men da huset er opført år 1900, er det mest sandsynligt, at det oprindeligt har været brugt som helårsbeboelse. En egentlig sommerhusturisme i Danmark blev først en realitet nogle tiår senere.³⁶

Husmandssteder og landarbejderboliger uden for landsbyerne

Landboreformerne i slutningen af 1700-tallet og starten af 1800-tallet medførte store ændringer i kulturlandskabet, især som følge af udskiftningen fra landsbyerne og udflytningen af bøndergårdene. Et andet nyt træk, der ikke har været genstand for samme opmærksomhed, var etableringen af boliger og smålodder til husmændene i udkanten af ejerlavene.³⁷ Nogle steder gav man husmændene jord i forbindelse med gårdenes udskiftede marker, andre steder blev der i udkanten af bymarkerne skabt deciderede *kolonier* af småhuse med tilhørende jordlodder, se f.eks. Aalemose Huse i Figur 6. På øerne var det almindeligt, at husmændene fik mellem to og fem tønder land. Det gav dem mulighed for at drive så meget landbrug, at de kunne skaffe brød på bordet,

samtidig med at de stadig var afhængige af at arbejde for gårdmændene med aflønning i penge eller naturalier. Også omkring herregårdene oprettedes der en mængde husmandssteder og –kolonier, her ofte på lejebasis, altså med mulighed for opsigelse.

I forbindelse med en forordning udstedt i 1807 om regulering af husmandshoveriet blev det slået fast, at det var tilladt at bortleje huse på kort eller langt sigt, alt efter hvad parterne kunne blive enige om. Denne bestemmelse bekræftede dog nærmest, hvad der længe havde været praksis, specielt i Sjællands- og Fyns-området.³⁸ Den fremvoksende husmandstand var i det hele taget en vigtig brik i løsningen af det konfliktfyldte hoverispørgsmål,³⁹ og når godsejerne og gårdmændene kunne nå frem til en fælles løsning under og i årtierne efter landboreformerne, skyldtes det, at begge parter var arbejdsgivere. Periodens voksende befolkning kunne ikke kun ses som en trussel om øget fattigdom. Det var også en mulighed for at intensivere produktionen i kraft af et øget udbud af arbejdskraft. Godsejere og gårdmænd kunne altså se en fordel i at oprette husmandssteder, med eller uden jordtilliggende, der var utilstrækkelige til en families underhold. Husene blev typisk bortfæstet til et ungt par, der var ivrige efter at blive gift og få deres eget. Det gav samtidig en vis sikkerhed for arbejdskraft til gårdene og godserne. Husmændene var som regel villige til at acceptere vilkårene og afhængigheden i en situation, hvor jord var sælgers marked.

Lovmæssige forhold med betydning for den statistiske inddeling

Figur 4 i næste afsnit viser, hvornår de enkelte deltidsbeboelser er bygget. Figuren er inddelt i tidsintervaller efter de væsentligste ændringer i de lovgivningsmæssige forhold, der kan have haft betydning for opførelsen af bygningerne. Vi har her valgt at tage udgangspunkt i den lovgivning, der indikerede en ny bevågenhed over for husmænd og landarbejderes levevilkår, og som skabte mulighed for forbedringer. *Lov om tilvejebringelse af jordlodder for landarbejdere* fra 1899 åbnede for, at flere fra den laveste del af samfundet kunne etablere sig med eget hus, fordi den gav adgang til optagelse af statslån til et statshusmandssted. I 1919 blev der tilføjet en lov, der samtidig gav mulighed for, at der kunne oprettes statshusmandssteder, hvor staten stod som ejer af jorden. Den kommende statshusmand blev fritaget for at erlægge en købssum som ved loven i 1899, derimod skulle der betales en halvårlig jordrente. 1948/49 blev den sidste lov gennemført, der direkte havde til formål at støtte statshusmændene.⁴⁰

Inden for samme periode forekom der en del revisioner af den første lov fra 1899. Samtidig blev *Lov om fæste, leje- og tjenestehuse* gennemført i 1902. Den lov kan karakteriseres som forløberen for en anden lov, der blev gennemført i

1919, nemlig loven om *Fæstegodsets overgang til selveje og om brug af huse på landet*. Loven i 1902 sikrede i højere grad fæstere, lejere og tjenestefolk i deres huse. Samtidig gav loven en anledning til at vedligeholde og udbygge husmandsstederne. Beboere, der foretog forbedringer og/eller tilbygninger, skulle ved fraflytning have erstatning for disse af husets ejer.⁴¹ Loven havde en intension om at forbedre vilkårene på landet og opretholde en vis bygningsstand. I hvor høj grad, loven er efterkommet, vil kræve et nærstudie af et større antal huse.

Netop loven i 1899 og loven fra 1902 får også opmærksomhed af andre forskere med interesse for husmandsstanden. I artiklen "Statshusmænd i Danmark" gør Gunnar Solvang opmærksom på, at den første statshusmandslov i 1899 gav husmænd, landarbejdere og tyende muligheder, der kan sammenlignes med de forbedringer, gårdmændene opnåede som følge af landboreformerne sidst i 1700. I *Det danske landbrugs historie*, bind 3, afsnit om befolkningsudviklingen i perioden frem til 1914 beskriver Jørgen Dieckmann Rasmussen udviklingen frem mod loven fra 1902, der omhandler fæste- og lejehusmændenes vilkår. Denne lov sammenligner han med de bestemmelser, fæstegårdene var blevet givet i 1861. De husmænd, som stadig var underlagt herregårdene, fik nu formelt forbedret deres vilkår, bl.a. ved at de ikke længere kunne opsiges uden videre. Samtidig fik de mulighed for at opnå erstatning for forbedringer på ejendommen.⁴²

Et yderligere bidrag til mere sikre forhold for en del af husmændene var oprettelsen af statsstøttede husmandskreditforeninger i 1880. Disse foreninger gav de bedrestillede husmænd en mulighed for at optage lån.⁴³ Kreditforeningsloven kan betragtes som den første reelle økonomiske støtte til folk på landet uden for gårdmandsklassen. Når der i den statistiske del af undersøgelsen ikke er valgt at gøre mere opmærksom på denne lov, er det fordi, den netop omhandler en begrænset del af husmandsgruppen på landet. Materialet giver heller ikke umiddelbart mulighed for at afgøre, hvor velstående de oprindelige beboere af de enkelte deltidsbeboelser har været. Det er svært både pga. senere forandringer af ejendommene, eventuelt frasalg af jord samt manglende viden om inventar.

I 1919 blev der foretaget yderligere tiltag for landbefolkningen. Formålet med de såkaldte *oktoberlove*, populært kaldet henholdsvis *Præstegårdsloven*, *Salgsloven* og *Lensloven*, var at tilvejebringe udstykninger til husmandsbrug og tillægsparceller af en størrelse, så husmandsfamilier kunne ernære sig ved egen bedrift. Det drejede sig om frasalg af præstegårdsjord og lensafløsning, der skulle frigive jord til offentligt eje.⁴⁴ Lovene fortæller noget om hensigten, men intet om, hvorvidt det faktisk gav husmændene mulighed for at undgå lønarbejde uden for egen bedrift. Her spiller mange andre ting end de lovgiv-

ningsmæssige forhold ind. Det være sig bl.a. konjunkturer, vejrforhold og den internationale politiske situation. Disse forhold har haft indflydelse på de faktiske livsforhold.

Samtidig ophørte fæstetvungen endeligt. I *Lov om fæstegodsets overgang til selveje og brug af huse på landet*, også fra 1919, står der, at loven gælder »alle til et gods hørende ejendomme, der fæstetvang undergivne«. Det betød bl.a., at godserne ikke længere kunne sælge gårdene og samtidig inddrage jorden. Loven pålagde ejerne af ejendomme at afvikle fæstegodset senest et halvt år efter lovens ikrafttrædelse.⁴⁵ Reelt betød det, at strukturen på landet var under forandring.

Huse var også omfattet af loven, men kravene var ikke helt de samme. Der var stadig en mulighed for fæsteforhold for husmandsbrug, der havde et tillæggende på mindst ½ hektar, nemlig livsfæstet. I loven hedder det, at kommissionen skulle give sit samtykke, såfremt et husmandsbrug skulle »nedlægges eller gives i brug på anden måde end i livsfæste, eller i leje eller forpagtning på en årrække af mindst otte år«. Samtidig fandtes der stadig huse på landet, hvor loven ikke gjaldt, deriblandt andre huse på landet, villaer og lignende bygninger til hvilke, der hørte jord.⁴⁶ Det var en forbedring af vilkårene også for husmændene, selvom de stadig haltede bag efter gårdmændene.

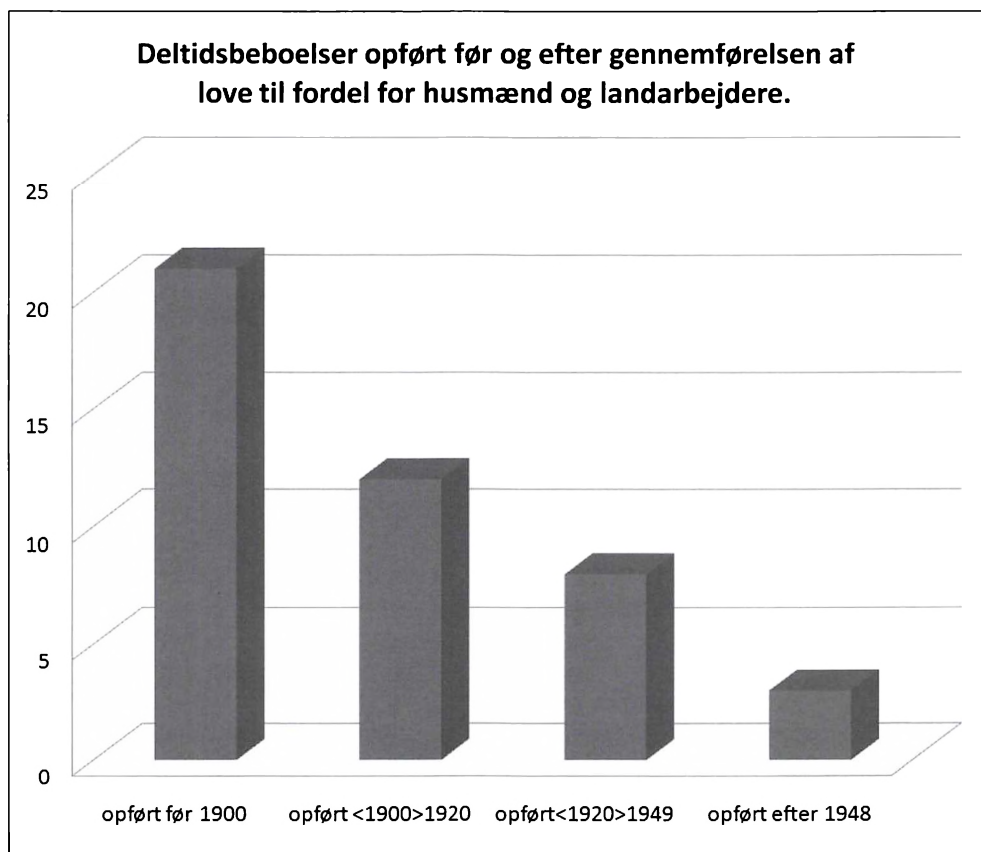
Helårsbeboelse anvendt til deltidsbrug

I den periode, vi i undersøgelsen har beskæftiget os med, blev der på Langeland solgt 246 boliger, hvoraf 65 blev betegnet som fritidsboliger. Det betyder, at 181 boliger havde status som helårsbolig. Ud af de 181 fandt vi frem til, at 44 med største sandsynlighed benyttes som deltidsbeboelse. Salget af deltidsbeboelser udgør knap 18 procent af de 246 boliger. Sammenstillet med andelen af fritidsboliger på godt 26 procent må det karakteriseres som en høj andel af det samlede antal solgte boliger.

For helårshuse, der anvendes til deltidsbrug, udgør salget i undersøgelsesperioden godt 24 procent af det samlede salg af helårsboliger. Den høje procentandel giver anledning til at undersøge fænomenet nærmere, også fordi salget af helårshuse til deltidsbrug er næsten lige så stort som salget af sommerhuse.

I de interview, der blev gennemført i forbindelse med IFUL-undersøgelsen, gav ejendomsmæglerne udtryk for, at antallet af helårshuse, der sælges til deltidsbrug, er højt. Deres svar svarer nogenlunde til de tal, som vores undersøgelse er kommet frem til. Fem ejendomsmæglere svarede på, hvor stor en del af boligmassen, der benyttes til deltidsbrug. Fire af ejendomsmæglerne mente, at det lå på mellem 10 og 25 procent.⁴⁷

Med en inddeling som ovenstående vil statistikken kunne indikere hvilke bebyggelser, der i dag sælges som deltidsbeboelser. Det kan give en indikation af, om det overvejende er huse opført før 1899, i perioden efter 1899, mellem 1919 og 1948 eller derefter. Identifikationen af bebyggelsernes årstal kan fortælle noget om, hvorvidt bestemte hustyper foretrækkes som deltidsbeboelser. Der kan også være tale om gårde, hvor jorden er frasolgt, således at der ikke forekommer landbrugspligt. I så fald har bygningerne oprindeligt tilhørt gårdmandsfamilier, der i løbet af 1800-tallet generelt fik væsentligt bedre levevilkår.⁴⁸ Hvorvidt, der er tale om husmandssteder eller gårde, vil blive taget op i et senere afsnit.

Figur 4. Helårshuse, der med overvejende sandsynlighed er solgt til deltidsbeboelse på Langeland 12. august 2008 til 11. august 2009. Antal huse vist her: 41.

Figur 4 viser, at de helårshuse, der bruges til deltidsbeboelse, hovedsageligt er opført før 1949. De tre huse, der er bygget efter 1948, er bygget i 1960'erne, efter de sidste statshusmandssteder ifølge Gunnar Solvang var blevet opført.⁴⁹ Sammenligner vi med Figur 3, der viser bygningsåret for de solgte sommerhuse i perioden, ses det, at der er en væsentlig forskel. Sommerhusene er hovedsageligt bygget efter 1972.⁵⁰

Ud fra de lovgivningsmæssige forhold har vi argumenteret for, at *second homes* i Danmark kan opdeles i to undergrupper. Ovenstående figur kan siges at understøtte vores antagelse af, at sommerhuse og helårshuse skal betragtes som to adskilte grupper under den overordnede betegnelse *second homes*. Sommerhuse kan i denne sammenhæng karakteriseres som huse, der er opført til det samme formål, som de har i dag. De huse, der benyttes til deltidsbeboelse, har derimod tidligere været benyttet som helårsbolig, overvejende i forbindelse med landbrug.

Figur 4 kan give det indtryk, at langt de fleste helårshuse, der er solgt til deltidsbeboelse, er opført før år 1900. Man skal dog være opmærksom på, at den efterfølgende periode kun svarer til 20 år. Det skal derfor påpeges, at en lidt ændret udgave af diagrammet, hvor perioden fra 1900 til 1949 lægges sammen, giver det resultat, at der i denne periode forekommer næsten lige så mange deltidsbeboelser som i perioden før år 1900. Det antyder, at der i dag eksisterer en ligelig fordeling mellem deltidsbeboelser opført i første halvdel af det 20. århundrede og før år 1900.

Samtidig viser figuren, at der ikke er en eksplicit forskel i antallet af deltidsbeboelser fra de to perioder, der omfatter årene 1900 til 1949. Det vil derfor være relevant at undersøge bygningerne i de to perioder. Det drejer sig dels om perioden frem til den første lovgivning i 1899, hvor *Loven om tilvejebringelse af jordlodder for landarbejdere* blev indført, og dels om perioden frem til lovgivningen i 1948, der kan siges at afslutte den særlige støtte til husmænd. Når det er relevant at gøre det på denne måde, er det også fordi, loven i 1899, loven i 1902 og de følgende lovændringer kan ses som et led i en offentlig opmærksomhed på landarbejdere og husmænds vilkår. Samtidig udelades de tre deltidsbeboelser, der er opført efter 1948 i det følgende, da de tidsmæssigt er bygget efter indførelsen af velfærdssamfundet og derfor historisk set har en anden baggrund.

Husmandssteder på Langeland

Antallet af husmandssteder, der blev opført med statsstøtte i perioden 1899-1920, lå for Fyns og Odense amter på 773. På Langeland var tallet 25. I perioden 1873 til 1905 var det endnu muligt at overtage et fæste- eller lejehus, selvom antallet af fæste- og lejehuse var faldende i samtlige sogne på Langeland

på nær i Tranekær sogn. Da der samtidig forekom en stigning i antallet af huse i flere af sognene på Langeland, må der være blevet etableret selvejerhuse i perioden. Antallet af statshusmandssteder opført mellem 1899 og 1904 var seks.

Det samlede antal agrare huse på Langeland lå, ifølge Per Grau Møller, på 2713 i 1905. Det tilbageværende antal af huse i husmandskolonierne på Langeland er 323, jævnfør Tabel 1. Hvis det svarer til antallet af huse i 1905, så var det kun 11,9 procent af husene, der befandt sig i husmandskolonierne.⁵¹ Dette kunne eventuelt efterprøves ved nærmere analyse af matrikelkort eller målebordblade fra perioden. Disse forhold giver anledning til at understrege, at der fandtes husmænd i perioden, der ikke blev statshusmænd.

Registerdata og kulturmiljøkortlægning

I kulturmiljøregistreringen for Langeland er der identificeret 42 *husmandskolonier*, som også lod sig stedfæste og dermed indeholde i et GIS. Med adgang til disse data var det enkelt at sammenligne den forholdsmæssige udbredelse af deltidsbeboelser i de geografisk afgrænsede områder, som vides udelukkende eller overvejende at indeholde de typer ejendomme, som vi beskriver i det følgende. Det gælder både for de deltidsbeboelser, der er fundet ud fra OIS-data i IFUL-projektet, se Figur 2, og for salgsoplysningerne i vores opfølgende undersøgelse. Den geografiske stedfæstelse gør det muligt at se på parametre som naturindhold og afstand til diverse services i forbindelse med vurdering af potentiale for, eventuelt permanent, bosætning eller tilflytning.⁵²

For hvert område er der forespurgt om antal af ejendomme og om potentiel deltidsbenyttelse. Den relative andel af disse er beregnet, søjlen db-ratio i nedenstående Tabel 1, og desuden har vi optalt repræsentationen af de ejendomme, der var blevet handlet i 2008-2009.

Navn	Sogn	På HMBB	Bevaringsgrad, kulturmiljøets struktur	ejd.	db-ratio
Skovhuse (husmandskoloni)	Bøstrup	J	delvis bevaret	2	1.00
Sønderskov Huse (husmandskoloni)	Bøstrup	J	velbevaret	7	0.86
Humble Ålemose	Humble	J	delvis bevaret	5	0.80
Østrig	Tranekær	J	velbevaret	10	0.80
Fredmose	Magleby	J	delvis bevaret	9	0.67

Navn	Sogn	På HMBB	Bevaringsgrad, kulturmiljøets struktur	ejd.	db-ratio
Lejbølle Mark (husmandskoloni)	Bøstrup	J	velbevaret	11	0.64
Næbbehuse	Longelse	J	velbevaret	10	0.60
Frellesvig Huse	Tullebølle	J	velbevaret	15	0.60
Havbølle Mose	Humble	J	velbevaret	7	0.57
Stathartstræde	Magleby	J	velbevaret	7	0.57
Snøde Udflyttere	Snøde	J	velbevaret	9	0.56
Påø Huse	Humble	J	delvis bevaret	4	0.50
Nevresmose (husmandskoloni)	Snøde	J	velbevaret	6	0.50
Tøvelsø Huse	Tranekær	J	velbevaret	10	0.50
Gammellung	Lindelse	J	velbevaret	10	0.40
Kædeby Has	Humble	J	velbevaret	8	0.38
Rødby (husmandskoloni)	Tranekær	J	velbevaret	8	0.38
Vinkælderhuse/ Hestehave	Tranekær	J	velbevaret	8	0.38
Barager	Longelse	J	velbevaret	6	0.33
Humble Præstegård (husmandskoloni)	Humble	N	velbevaret	7	0.29
Skovhave Huse	Humble	J	delvis bevaret	8	0.25
Bøsseløkke	Magleby	J	overlejret	4	0.25
Hylletofte	Tullebølle	J	delvis bevaret	9	0.22
Stoense (husmandskoloni)	Stoense	J	velbevaret	14	0.21
Korsebølle Kohave	Tranekær	J	velbevaret	5	0.20
Ormstrup	Tryggelev	N	velbevaret	30	0.17
Klavsebølle (husmandskoloni)	Tullebølle	J	delvis bevaret	9	0.11
Hjortholm (husmandskoloni)	Fodslette	J	velbevaret	19	0.00
Østerby (husmandskoloni)	Fuglsbølle	N	velbevaret	4	0.00
Snaremose (husmandskoloni)	Fuglsbølle	N	velbevaret	11	0.00
Vesterby Mark	Fuglsbølle	J	delvis bevaret	3	0.00
Renehuse	Humble	J	velbevaret	4	0.00

Navn	Sogn	På HMBB	Bevaringsgrad, kulturmiljøets struktur	ejd.	db-ratio
Helleved	Lindelse	J	velbevaret	5	0.00
Magleby Præstegård (husmandskoloni)	Magleby	N	velbevaret	13	0.00
Havløkkestræde	Simmerbølle	J	overlejret	1	0.00
Rifbjerg (husmandskoloni)	Simmerbølle	J	delvis bevaret	2	0.00
Kragholm (husmandskoloni)	Skrøbelev	J	velbevaret	8	0.00
Ennebølle (husmandskoloni)	Snøde	J	velbevaret	1	0.00
Bukkeskov	Tranekær	J	velbevaret	2	0.00
Kohave Huse	Tryggelev	J	delvis bevaret	1	0.00
Lykkesholm (husmandskoloni)	Tryggelev	N	velbevaret	6	0.00
Præstemarken	Tryggelev	N	velbevaret	5	0.00

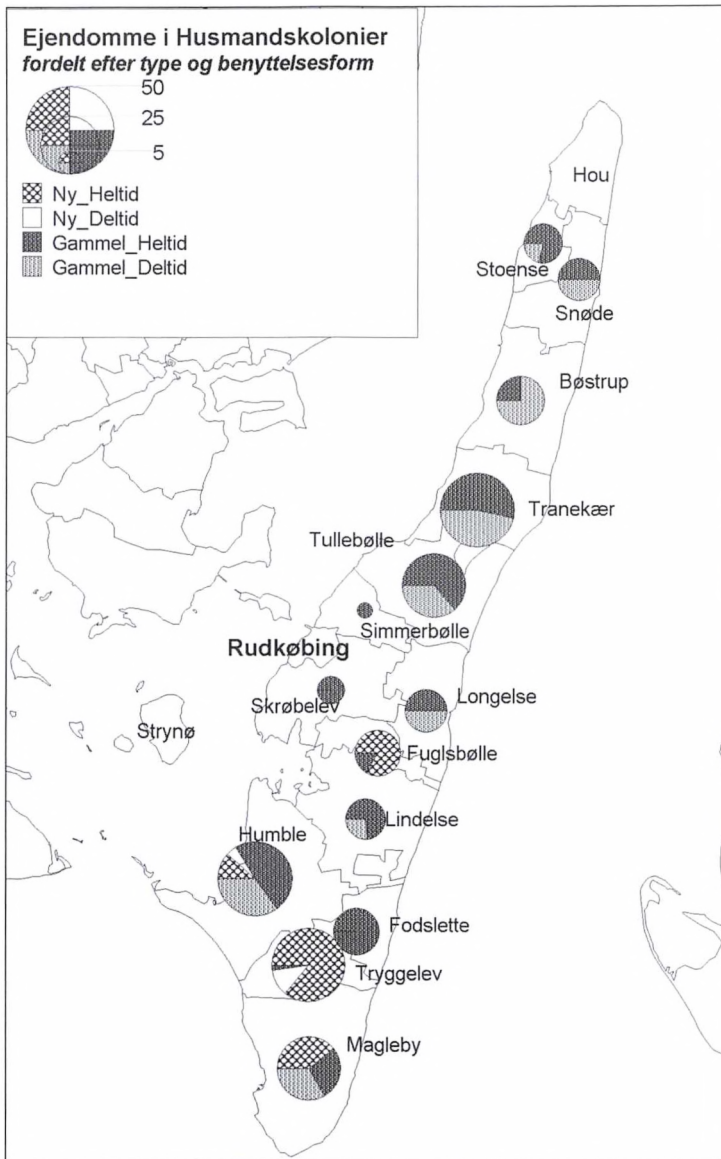
Tabel 1. Husmandskolonier på Langeland, identificeret ved kulturmiljøregistrering. Kolonnen På HMBB angiver, hvorvidt husmandsbebyggelsen findes på de høje målebordsblade, der blev optegnet omkring 1890. Bevaringsgrad er den, der et blevet angivet ved kulturmiljøregistreringen, og, som så vidt vides, ikke er verificeret ved feltarbejde.

Det ses af tabellen, at de samlinger af ejendomme, der udgør den største andel af deltidsbeboelse, lader til at være husmandsbosættelser, der daterer sig tilbage til udskiftningerne omkring 1800, eller i hvert fald før, der blev oprettet statshusmandsbrug. Det er indikeret med koden J i betydningen, at bosættelsen er observeret på de første, såkaldt *høje*, målebordsblade. Dette stemmer med det alment gældende forhold, at disse bosættelser blev oprettet i det ydre af ejerlavet, f.eks. ved moser, skove eller ud mod kysten. Det er beliggenheder, der i dag bidrager til at gøre ejendommen attraktiv.⁵³ Det ses også tydeligt i korteksemplerne i Figur 6 og Figur 7, hvor ældre husmandsudstyknings er placeret i henholdsvis mosen og ud mod kysten, omkranset af vådområder. Se f.eks. *Østrig* på Figur 7. Per Grau Møller beskriver i sin afhandling, hvordan der på det sydlige Langeland oprettedes en del såkaldte jordrentebud efter 1919-lovgivningen. Det skete i forbindelse med, at grevskabet Langeland, som hørte under familien Ahlenfeldt med hovedsæde på Tranekær slot, frasolgte jord fra deres avlsgårde på Sydlangeland. Dette giver sig udslag i den koncentration af nyere husmandsbrug, der ses i de sydlige sogne på øen.⁵⁴ Dette

afspejles også i nedenstående Figur 5, specielt for Tryggelev og Magleby sogne. Vores antagelse om, at disse ejendomme og kolonier ikke er så attraktive for deltidsbosætning som de ældre husmandssteder og -kolonier bekræftes ved en sammentælling af tallene fra Tabel 1. Den viser, at der ikke alene er flest ejendomme i de ældre husmandsmiljøer, men at disse også er de mest anvendte til deltidsbosættelse, som summeret i Tabel 2. Den markante forskel kan også skyldes, at overgangen til det postproduktivistiske fritidslandskab endnu ikke helt gennemført for de nyere husmandsbrugs vedkommende. På nogle af ejendommene kan der være hobbyprægede eller nichemæssige landbrugsaktiviteter. Andre kan tjene som bolig for ældre landbrugere, måske tredje-, og sidste-, generations husmænd, der har indstillet landbrugsaktiviteterne, men foretrukket at blive boende på ejendommen. Opdelingen i typer af husmandskolonier og beboelse er illustreret på sogneniveau i Figur 5 i en form, der gør det muligt at sammenligne med tilsvarende figurer i Per Grau Møllers *Fra landsby til soveby*.⁵⁵

Klassifikation af 323 ejendomme i husmandskolonier		Beboelse	
		Heltids	Deltids
Oprindelse	Ny	69	7
	Gammel	151	96

Tabel 2. Sammentælling af ejendomme efter type af beboelse eller benyttelse, opdelt i henholdsvis nye og gamle husmandskolonikulturmiljøer. Mens kun godt ni procent af ejendommene i de nyere husmandsmiljøer er klassificeret som deltidsbeboelser, udgør disse hele 39 procent af ejendommene i de ældre husmandsmiljøer.

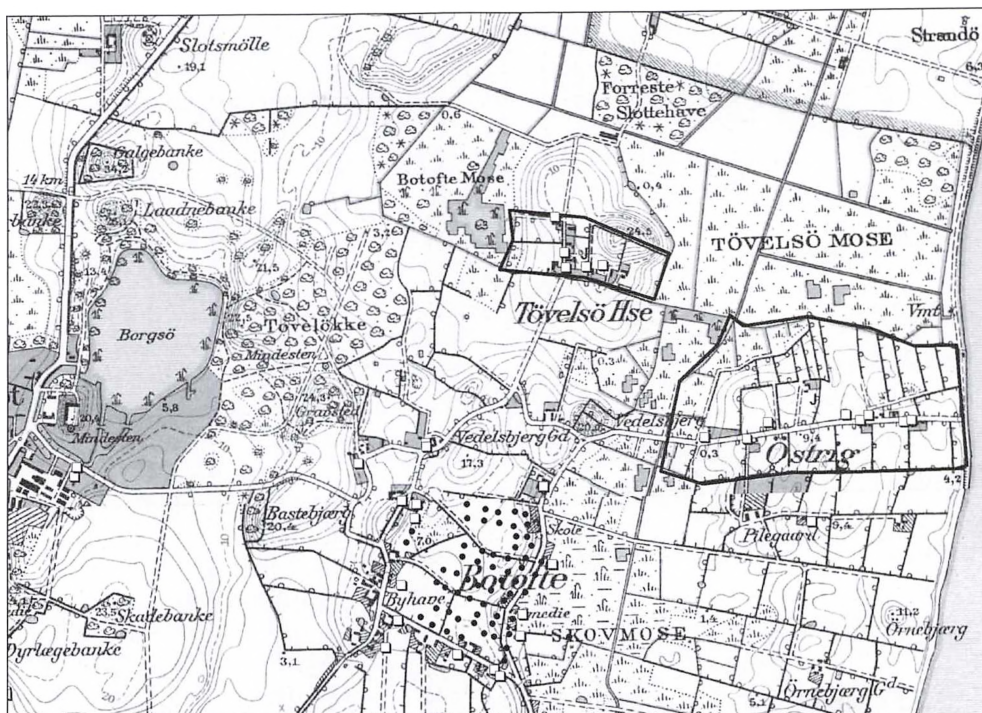
Figur 5. Som beskrevet i teksten er fordelingen af ældre og nyere husmandskolonier langt fra jævn. De nyere udstykninger fra starten af 1900-tallet findes på det sydlige Langeland. Ejendommene her bliver ikke anvendt til deltidssøsætning i samme grad som i de ældre, mindre husmandskolonier rundt omkring på øen, hvilket også fremgår af tabel 2.

Figur 6. Et eksempel med målebordsblade fra henholdsvis 1891 og 1926 fra Humble sogn. Øverst ses et husmandsmiljø, der daterer sig tilbage fra udskiftningstiden, Aalemose huse. Nederst ses et større område fra udstykning af præstegårdssjod efter 1919-lovgivningen. Copyright: Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV.

De fundne deltidsbeboelser og deres historie

I resten af artiklen koncentrerer vi os om perioden før år 1900, specielt sidste halvdel af 1800-tallet, og perioden mellem 1900 og 1949. I oversigtskortet, Figur 9, er det også muligt at skelne mellem disse nye og gamle ejendomme. De fundne oplysninger om ejendomme anvendt til deltidsbosættelse er grupperet i intervaller for opførelsesår og efter perioder, hvor der har hersket forskellige sociale og økonomiske vilkår for husmænd og landarbejdere. Derudover vil det blive diskuteret, hvordan dataene kan ansprende til yderligere analyser.

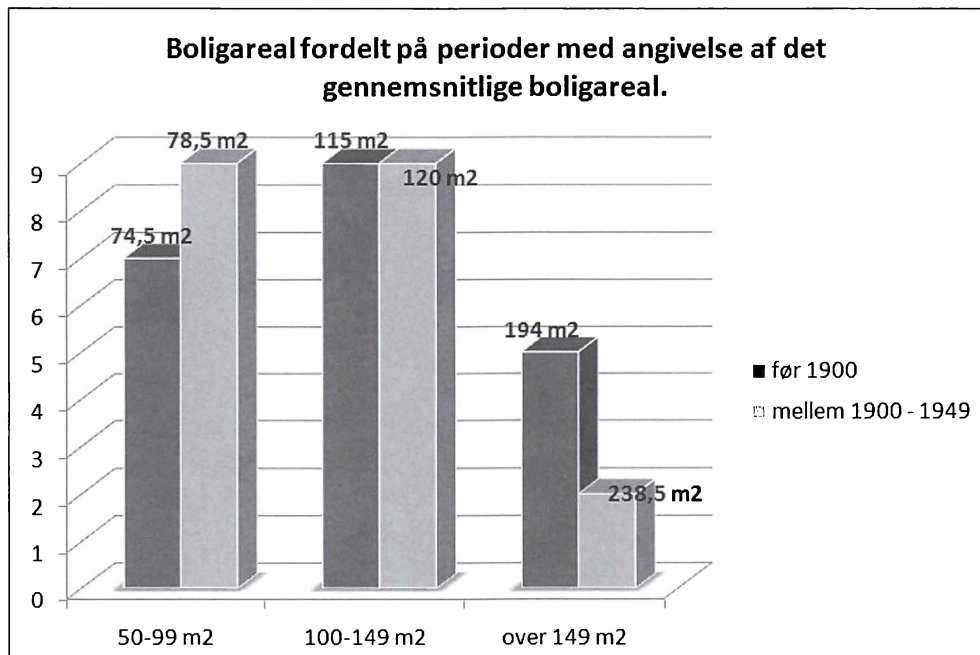
Figur 7. Et eksempel fra Tranekær sogn, der viser de to husmandskolonier Tøvelsø, i dag Tevelsø, Huse og Østrig, øst for Tranekær landsby og slot. Deltidsbeboelse er markeret med lyse kvadrater, ejendomme med sommerhusstatus er markeret med sorte prikker. Ved landsbyen Botofte ses et nyligt udlagt sommerhusområde, bemærk at der også her forekommer en del deltidsbenyttelse i ældre ejendomme. Copyright: Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV.

Beboelsesarealet

41 boliger medtages i denne del af undersøgelsen som deltidsbeboelser.⁵⁶ De er, som beskrevet ovenfor, inddelt i to tidsperioder, bebyggelser før 1900 og bebyggelser opført mellem år 1900 og 1949. I beboelsesarealet er der hverken medregnet udhuse, avlsbygninger eller andet, derimod dækker tallet væsentlige ændringer og tilbygninger udført på huset efter, det er blevet opført. Andelen af beboelser, der har gennemgået væsentlige ændringer eller har fået bygget til, er jævnt fordelt på de to perioder.

For at få et indblik i, hvorvidt der er arealmæssig forskel på de huse, der er bygget før og efter år 1900, er husene inddelt i størrelser og efter hvilken periode,

de falder indenfor. Der er her valgt tre størrelser for at indikere, om husets areal svarer til et mindre hus, et almindeligt parcelhus eller en større beboelsesenhed. Figur 8 viser dels antallet af ejendomme i de tre størrelsesintervaller, søjlens højde, og dels den gennemsnitlige størrelse af ejendommene i intervallet, fordelt på nyere og ældre ejendomme. Årsagen til den valgte inddeling er, at der forekommer nogle naturlige skel. Det største *almindelige parcelhus* (100-149 m²) er 135 m², mens den mindste *større beboelsesenhed* (over 149 m²) er 157 m². I gruppen *mindre hus* (50-99 m²) er den største beboelse 95 m², og det mindste *almindelige parcelhus* 105 m².

Figur 8. Helårshuse solgt til deltidsbeboelse 12. august 2008 til 11. august 2009, fordelt efter boligareal.

Figuren viser, at der hovedsageligt er tale om deltidsbosætning i mindre huse. Søjlerne indikerer ikke de store forskelle på antallet af beboelser opført før år 1900 og i perioden år 1900 til 1949, når det tages i betragtning, at tallene i de enkelte kategorier er små. Den største forskel ligger i kategorien over 149 m². Her findes der tre beboelser mere fra tiden før år 1900. Ser man derimod på de

tal, der angiver gennemsnitsstørrelsen på husene inden for de tre kategorier, er der en tydelig tendens til, at beboelserne fra før år 1900 var mindre, trods evt. senere ændringer eller tilbygninger.

Gennemsnitsarealet for samtlige 41 beboelser er 116,5 m². Men som Figur 8 viser, er boligarealet i ejendomme opført mellem 1900 og 1949 markant større end dem fra den foregående periode. Det indikerer, at stuehusene er blevet større. Det kunne tyde på, at befolkningens levevilkår er blevet forbedret i det 20. århundrede på Langeland. Andelsbevægelsens fremvækst sidst i 1800-taller betød da også, at husmændene kunne afsætte deres landbrugsprodukter til de samme priser som gårdmændene, mens urbanisering og udvandring fra sidst i 1800-tallet betød bedre muligheder for bierhverv på landet. Endelig gav gennemførelsen af *Lov om tilvejebringelse af jordlodder til landarbejdere* samt de følgende love beboerne en større sikkerhed i deres bolig.⁵⁷ Det er alt sammen samfundsforhold, der har givet husmændenes mulighed for at stille større krav til deres boligstandard.

Udhuse samt avls- og driftsbygninger

En yderligere undersøgelse af udhuse og avls- og driftsbygninger medtages, fordi deres tilstedeværelse kan være med til at underbygge vores teori om, at størsteparten af de omtalte 41 deltidsbeboelser har været husmandssteder. Hvis der oprindeligt kun har været få og små udhuse samt avls- og driftsbygninger, peger det i den retning. Undersøgelsen viser, at der er en overvægt af stuehuse uden udhuse eller med små udhuse på under 100 m². Det tyder på, at det hovedsageligt er huse, der tidligere har fungeret som husmandssteder eller lejeboliger for landarbejdere. Derimod er der kun få bebyggelser med avls- og driftsbygninger, der er opført før 1948. I den forbindelse skal det nævnes, at der ifølge Per Grau Møller som helhed er et gennemsnitligt større antal huse på Langeland end på Fyn, og at husene på Langeland oftest havde en landbrugsmæssig tilknytning.⁵⁸

I Tabel 3 er det opgivet, hvordan udhuse samt avls- og driftsbygninger fordeler sig.

Bebygget areal:	Før 1900	Senere ændringer	Mellem 1900-1949	Senere ændringer
Hus og udhus med areal mellem 50-99 m ²	3		4	1
Hus under 100 m ² med udhus over 100 m ²	2		1	
Hus over 100 m ² med udhus under 100 m ²	6	2	6	3
Hus over 100 m ² med udhus over 100 m ²	2		1	1
Hus med avlsbygning og evt. udhus	2	2	4	1

Tabel 3. Huse og udhuse samt avls- og driftsbygningers areal.

Tabel 3 viser, at 31 ud af de 41 deltidsbeboelser enten har avls- og driftsbygninger eller udhuse opført inden 1949. De 15 ligger i perioden før 1900, mens de resterende 16 er bygget i perioden mellem 1900-1949. Seks af stederne er der tale om avls- og driftsbygninger.

En analyse af, hvad de enkelte tal dækker over, giver en bedre indsigt i, hvor mange af de ovenstående 41 deltidsbeboelser, der sandsynligvis har været andet end husmandssteder. Den første kategori består af mindre bebyggelser, der anses for at kunne have tilhørt husmænd.

Med hensyn til udhuse og avls- og driftsbygninger opført før år 1900 viser tallene, at to af husene på under 100 m² har udhuse, der er mere end 200 m² store. Det betyder angiveligt, at beboelserne oprindeligt har haft status som gårde. I den næste kategori, hvor husene er over 100 m², og udhusene er under 100 m², er to af stuehusene over 150 m². Derfor kan der stilles spørgsmålstejn ved, om de har tilhørt husmænd. I den fjerde kategori, med huse og udhuse over 100 m², må det antages, at der kan være tale om tidligere gårde, hvilket også gælder for den femte kategori. Otte boliger med avls- og eller udhuse opført før år 1900 må derfor placeres som usikre i forhold til en kategorisering som husmandssteder.

I den anden gruppe, med ejendomme opført mellem 1900 og 1949, findes der seks huse over 100 m², men med udhuse på under 100 m². Ingen af bebyggelserne har en størrelse, så de umiddelbart kan anses for at have været gårde. Den enhed, der er angivet som hus over 100 m² og udhus over 100 m², er angiveligt en gård, hvor stuehuset er opført før år 1900. I den sidste kategori findes der

fire enheder. To af disse angivelser synes at kunne have været gårde. Desuden findes der en avlsbygning, hvor stuehuset er opført før år 1900 og er karakteriseret som så stort, at der eventuelt har været tale om andet end et husmandssted. Fire avls- og/eller udhuse opført mellem år 1900 og 1949 kan dermed placeres som usikre i forhold til en kategorisering som husmandssteder.

Derudover findes der et stuehus uden andre bygninger, der er så stort, at det kan have været en mindre gård eller en villa for en bedrestillet familie, men det er svært at afgøre. Her medregnes det ikke som eventuelt husmandssted.

Alt i alt giver det tretten boliger, der med en vis sandsynlighed har haft status som gårde eller været ejet af en bedrestillet familie. De ti af bebyggelserne er opstartet før år 1900. De udgør knapt halvdelen af de deltidsbeboelser, der er opført før år 1900. Derimod er der kun tre nye opførelser i perioden mellem 1900 og 1949. I forhold til Figur 8 giver det en fornemmelse af, at lidt flere bebyggelser har været benyttet til andet end husmandssteder. Det er derfor vigtigt at medtage alle bygninger, når der skal sorteres i, hvilke huse der realistisk set kan have været husmandssteder. Samtidig bidrager denne ud-specifikation til at øge vores viden om, hvad de nuværende deltidsbeboelser oprindeligt kan have været benyttet til. Det er med til at kortlægge historien bag bebyggelserne.

De potentielle husmandssteder – stuehusene

Formålet med den følgende statistiske undersøgelse er at vise hvilke former for helårshuse, der foretrækkes som deltidsbeboelse i et yderområde, der kan karakteriseres som attraktivt for rekreation.

Ovenstående gennemgang af ejendomsoplysningerne for de medtagne beboelser, der kan karakteriseres som deltidsbeboelser, viser, at det køberne først og fremmest ser ud til at efterspørge er mindre ejendomme, der historisk har tilhørt den del af befolkningen, der har haft de sværeste økonomiske vilkår. Det svarer til de oplysninger vores interview gav. Det bliver bl.a. sagt om deltidsbeboelserne, at det er små landarbejderhuse, der ligger midt ude i ingenting. En anden nævner, at husene ikke ligger ned til vandet. Det er gamle landarbejderhuse med forbindelse til godset.⁵⁹ Det svarer til de oplysninger, vores kildemateriale giver. Her findes kun et hus med helårsstatus, der er placeret i det, der betegnes som en sommerhuszone.

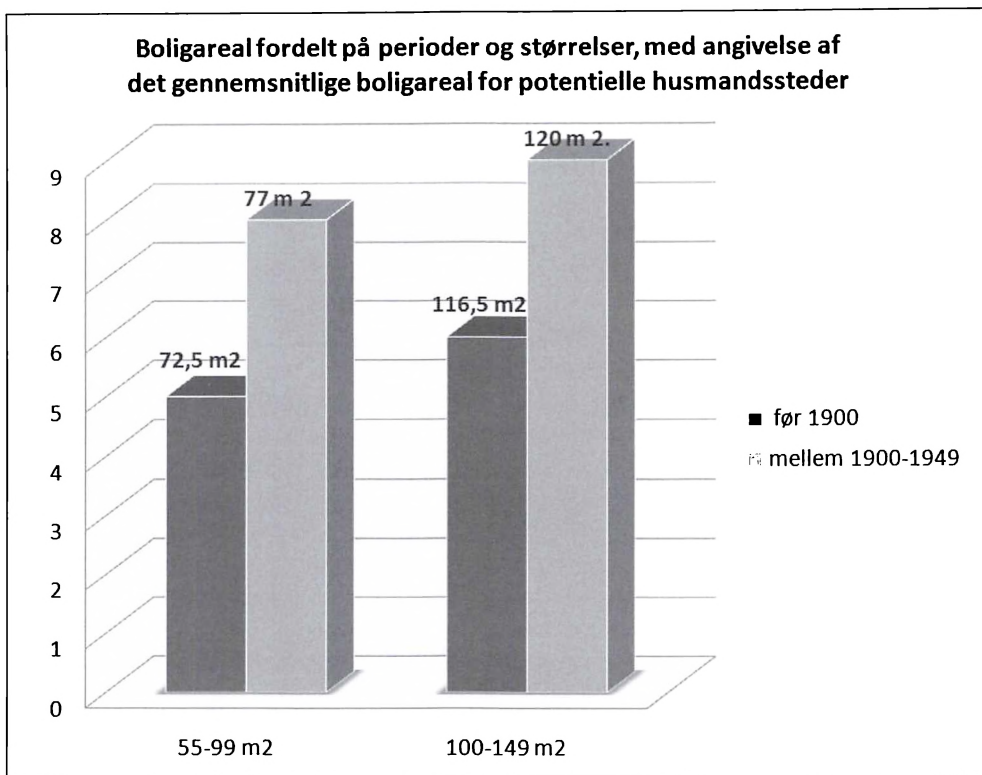
Ud fra beregningerne vil det være realistisk at antage, at i alt 28 beboelser oprindeligt har tilhørt husmænd, håndværkere eller landarbejdere.

Figur 8 viste en tendens til, at det gennemsnitlige boligareal for de 41 deltidsbeboelser var større for boliger opført mellem 1900 og 1949 end for boliger opført før år 1900. For at underbygge antagelsen af, at de samfunds-

mæssige forandringer også fik en indflydelse på de 28 beboelser, der med stor sandsynlighed har tilhørt husmænd eller landarbejdere, skal det her vises, hvordan det gennemsnitlige boligareal udviklede sig for disse beboelser. 11 ejendomme blev opført før år 1900, mens 17 ejendomme er opført i tiden mellem 1900 og 1949.

Figur 9. Den geografiske placering af de 41 ejendomme, der formodes at være solgt til deltidsbeboelse 2008 til 2009. Sommerhuse er markeret med hvid stjerne. Nye huse, efter 1949, er markeret med mørk stjerne. Sandsynlige husmandssteder fra før 1900 er markeret med mørk trekant. Sandsynlige husmandssteder fra 1900-1949 er markeret med hvid trekant. Sandsynlige gårde fra før 1900 er markeret med mørkt kvadrat. Sandsynlige gårdefra 1900-1949 er markeret med hvidt kvadrat. Desuden er de tidligere omtalte udstykninger markeret, og nuværende sommerhuszoner er skraveret. Baggrundskort copyright: Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV.

Figur 10. Husmandssteder solgt til deltidsbeboelse 12. august 2008 til 11. august 2009, sorteret efter bygningsareal og fordelt efter opførelsesår. Antal huse vist her: 28.

Figur 10 viser, at der er sket en vækst i boligarealet forstået således, at de senest opførte stuehuse er større end de, der er opført tidligere. Det understøtter tesen om, at de samfundsmæssige vilkår for husmænd ændrede sig, og at der skete en velstandsforbedring, der også fik indflydelse på denne befolkningsgruppes boliger. Eksplicit skal også det forhold, at en del husmænd og landarbejdere opnåede en bolig mæssig uafhængighed af godsejerne, nævnes.⁶⁰

Opførelsen af de enkelte huse mellem 1900 og 1949 viser, at der har været tidspunkter, hvor der blev opført flere husmandssteder end på andre tidspunkter. Ti huse er opført mellem 1900 og 1912 med en overvægt i de første år. Fire huse er opført imellem 1927 og 1930, samt to huse i årene efter, mens kun et hus er opført under 1. Verdenskrig. Igen skal det begrænsede kildemateriale tages i betragtning, men det kunne ligne nogle tendenser, der hænger sammen med de

givne samfundsforhold i perioden. For de husmandssteder, der er opført i 1800-tallet, ses der umiddelbart en lidt større spredning i opførelsestidspunktet bortset fra, at fire huse er opført i 1877. Det kan være et resultat af den første offentlige opmærksomhed på husmændenes vilkår.⁶⁴

Af de 28 husmandssteder, der her er kategoriseret som deltidbosættelser, er der fundet tre beliggende i de etablerede husmandskolonier på øen. I forhold til det samlede antal husmandssteder på Langeland, 2713, i 1905 og det angivne antal husmandssteder i husmandskolonier, 323, virker fordelingen fornuftig, når det samtidig tages i betragtning, at ni af husene er bygget efter 1905, se Tabel 1.

Husmandsliv før og nu

I bogen *Statshusmandsliv på Langeland* giver Karen Nielsen et indblik i, hvordan de oprindelige købere af statshusmandsstederne husker deres liv. Hun referer til statshusmandssteder oprettet efter 1922. Statshusmandsstederne beskrives som forholdsvis beskedne. Oftest bestående af en vinkelbygning, hvor der i den ene del var bolig og i den anden del stald. Stuehuset bestod af bryggers, køkken, soveværelse og en eller to stuer. Stalden havde gennemsnitligt plads til to heste, seks til otte køer og nogle grise. Bogen giver et indtryk af, at alle har hjulpet til for at få hverdagen til at fungere, og at det for flere af familierne har været nødvendigt at have lønarbejde ved siden af statshusmandsbruget.

Om erhvervelsen af statshusmandsstederne bliver det f.eks. nævnt, hvordan der i starten var et ekstra stort markarbejde, bl.a. med at fjerne stengærder og bygge vej. Der fandtes ingen adgang til husene, og statshusmændene havde selv pligt til at lave veje. Som en husmandskone udtaler: »*Men de første år, vi kunne hverken komme over vej eller noget, vi skulle bære barnevognen.*« Der gives udtryk for, at det var hårdt og slidsomt at få bygget vejene.

Der har været individuelle forskelle på forholdene for husmænd og landarbejdere. Overordnet kan det dog konstateres, at hverdagen har været præget af nøjsomhed og slid. Sammenlignes der med de mennesker, som ejer deltidbeboelserne i dag, viser det sig, at mange af dem aldersmæssigt ligger mellem 40 og 60 år, er beskæftiget i byerhverv og har et økonomisk overskud. Det er typisk mennesker, der kan lide naturen, men til daglig bor i byen, hvor de hverken har have eller natur i nærheden. Når de opholder sig i deres deltidbeboelse, bruger de ofte tiden på havearbejde og på at foretage reparationer og forbedringer på huset.

I Karen Niensens bog omtales haverne til statshusmandssteder. De blev plejet, fordi det var her, man havde blomster, frugttræer, bærbuske og køkkenhaver.⁶⁵ Dermed har haven givet et ernæringsmæssigt tilskud. Havernes

vedligeholdelse hørte, som så meget andet med relation til stedet, til en af hverdagens arbejdsopgaver. Tilværelsen for de, der i dag bruger de tidligere husmandssteder til deltidsbeboelse er helt anderledes end husmændenes. Samtidig er det interessant, at det ofte er mennesker, der har en interesse i naturen og haven. De bruger deres fritid i deltidsbeboelsen på nogle af de aktiviteter, der udfyldte deres forgængeres hverdag.

Figur 11. Ejendom på Botofte Strandvej ved Tranekær i husmandskolonien Østrig. Bemærk husets navn, Virkelyst, opførelsesåret er angivet til 1859. Fra www.langelandsatlas.dk. Fotograferet 2002. Copyright: Kulturarvsstyrelsen.

Figur 12. Skovfogedhus ved Tryggelev, opført 1877, i dag deltidsbeboelse. Ejendommen ligger uden for de områder, der er klassificeret som husmandskolonier, men er alligevel typisk for de ejendomme med marginale beliggenheder, der i dag befinder sig på attraktive lokaliteter og er deltidsbeboelser. Billedet er fra 1946. Indscannet og stillet til rådighed af Lokalthistorisk forening for Humble, Lindelse og Tryggelev-Fodslette Sogne.

Konklusion

Vores undersøgelse af deltidsbeboelse bekræfter, at den stadigt hyppigere anvendte betegnelse *second homes* består af to grupper af ejendomme med forskellig kultur- og bygningshistorie. De fleste sommerhuse har kulturhistorisk deres oprindelse i velfærdssamfundets tilsynekomst, mens deltidsbeboelserne kan relateres til landbohistorien. Det betyder, at der kan argumenteres for det relevante i at behandle *second homes* adskilt som henholdsvis sommerhuse og deltidsbeboelser. Specielt i Danmark, hvor sommerhuse har en helt særlig lovmæssig status. Selvom begge ejendomsstyper oftest er beliggende i kystnære og naturskønne områder, så adskiller de sig både bygningsmæssigt og beliggenhedsmæssigt.

Resultaterne af de interview og den research, vi har foretaget i forbindelse med denne artikel, viser da også, at en stor del af de udpegede deltidsbeboelser oprindeligt har været husmandssteder bygget i tidsrummet mellem 1800 og 1935. I det materiale, som vi har udtrykket og analyseret i detaljer, mener vi, at 28 ud af 41 ejendomme kunne klassificeres som tidligere husmandssteder, landarbejderboliger o. lign. Inden for perioden samler bebyggelserne sig i tids-mæssige klynger. Det giver os anledning til at slutte, at registeroplysninger om opførelsesår og bygningsstørrelse kan sige noget om de vilkår, der har omgivet husmændene på en given ejendom eller i en gruppe af ejendomme. Disse beskrivelser af ejendommene er blevet bekræftet af to andre beskrivelser. Dels indgår de i den kulturmiljøregistrering for husmandskolonier, som Kartografisk Dokumentationscenter har gennemført. Dels indgår oplysningerne i langelands-atlas.dk, der også udmærker sig ved en grundig fotografisk dokumentation.

*Figur 13. Skovfogedhus ved Tryggelev, samme som på Figur 12.
Fra www.langelandsatlas.dk. Fotograferet 2002. Copyright: Kulturarvsstyrelsen.*

Betragtningerne oven for synes at understrege, at den her beskrevne fremgangsmåde vil kunne danne grundlag for en større undersøgelse. Dog skal det ske i en form, hvor de forskellige registerforespørgsler i højere grad er standardiseret og automatiseret.

Som det fremgår af kulturmiljøregistreringen, så er mange af de lokale miljøer, hvor deltidsbeboelserne befinder sig, velbevarede, og fortæller med deres byggeskik og struktur om nogle centrale perioder i både dansk landbrugs og Langelands historie. Der er i mange tilfælde tale om en kulturarv, som deltidsbosætterne er med til at modernisere og bevare, dels i kraft af deres vedligeholdelse af bygningerne, og dels i kraft af deres bidrag til opretholdelse af levedygtige lokalsamfund.

At historien om husmandsstandens omfang og udvikling lader sig aflæse i historiske kort, ejendomsdata og ikke mindst de enkelte bygninger og kulturmiljøers fysiske fremtræden er ikke nyt. Koblingen til udviklingen i deltidsbosættelse i et område, der er i økonomisk og demografisk tilbagegang, men som rummer en landskabsmæssigt attraktionsværdi, åbner derimod for spændende perspektiver for både forvaltning og forskning.

Noter

1. Sten Engelstoft (red.), 2009 s. 60.
2. Der er tidligere blevet gennemført en undersøgelse for Folketingets Miljø- og Planlægningsudvalg, offentliggjort som Berit Charlotte Kaae et al., 2007.
3. Kulturmiljø forstås her som et geografisk afgrænset område, som ved sin fremtræden afspejler væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling, se f.eks. Møller, 2001 s. 2.
4. Dette lå ud over den problemstilling, som opgaven for Fødevarerhverv omfattede, og er derfor kun nævnt i den endelige rapport som én observation blandt mange.
5. For en grundig gennemgang af begrebet husmandskoloni og et eksempel på en lokalhistorisk beskrivelse af et enkelt områdes udvikling, se Gunnar Solvang, 1999. For en oversigt over nye beboeres begrundelser for valget af husmandskolonien som bopæl, se s. 184ff.
6. Chris Kjeldsen et al., 2009 s. 60, og fra interview med ejendomsmæglere med salg af huse på Langeland december 2008 og januar 2009.
7. Per Grau Møller et al. 2005. I artiklen "Kulturmiljøregistrering – i praksis" er den metodiske tilgang til digital kulturmiljøregistrering beskrevet. Der findes desuden detaljerede vejledninger til den konkrete registreringsproces på projektets hjemmeside: <http://www1.sdu.dk/kulturmiljoe/>.
8. Sten Engelstoft (red.), 2009 kap. 8. Gosnell og Abrams, 2010, behandler udviklingen i et internationalt, angelsaksisk, perspektiv.
9. Se f.eks. Karlheinz Knickel et al., I Brouwer, F. (red.), 2004: *Sustaining agriculture and the rural economy*.
10. Nick Gallent et al., 2005.
11. C. Michael Hall og Dieter K. Müller (red.), 2004.
12. C. Michael Hall et al., 2009 s. 172-196.
13. Dieter K. Müller, 2007, og Gosnell & Abrams, 2010. Der planlægges også et temanummer af det danske Geografisk Tidsskrift om sommerhuse/second homes.
14. Denne skelnen er mulig i Danmark i kraft af vores lovgivning og tilhørende administration og system for ejendomsregistrering.
15. Dieter K. Müller, 2007 s. 195ff.
16. Roger Marjavaara, 2007 s. 296ff.
17. Se f.eks. Tor Arnesen og Kjell Overvåg, 2006 og Kjell Overvåg, 2007.
18. Nick Gallent et al., 2005.
19. *ibid.*
20. Roger Marjavaara, 2007.

21. I de flest udkantskommuner med turistmæssigt potentiale, således også Langeland, opretholdes bopælspligten kun i købstæderne og evt. større landsbyer eller fiskerlejer.
22. Chris Kjeldsen et al., 2009 s. 41ff og s. 51.
23. Undersøgelsesresultater er beskrevet i IFUL-rapport 12, *Dobbeltbosætning / sekundære boliger – en undersøgelse af mulige veje til udvikling i Vejen og Langeland kommuner*, Chris Kjeldsen et al., 2009. En del af materialet i denne artikel stammer fra den der beskrevne undersøgelse.
24. På hovedparten af øen har kommunen fraveget bopælskravet.
25. De indledende interview var telefoninterview med nøglepersoner i den kommunale forvaltning samt ejendomsmæglere fra de to kommuner. Desuden interviewede vi borgere beskæftiget i forskellige erhverv på Nordlangeland. Sydlangeland blev i den her sammenhæng fravalgt, fordi der alene på Nordlangeland findes et repræsentativt udvalg af lokalsamfund med helårshuse, der benyttes som deltidsbeboelse og pga. henholdsvis tids- og transportomkostninger.
26. Chris Kjeldsen et al., 2009 Tabel 1 s. 30.
27. Denne kontaktadresse er vigtig for f.eks. ledningsejere og kommunale virksomheder, såsom renovation.
28. Pia Heike Johansen, 2008, samt Niels Christian Nielsen og Pia Heike Johansen, 2009. Beregnet ud fra arealanvendelsesdata samt omfanget af kystbeskyttelseszoner, udarbejdet i forbindelse med en IFUL undersøgelse af landdistrikters regionale afhængighed.
29. Respondenternes vurdering af omfanget af dobbeltbosætning på Langeland. Se Chris Kjeldsen et al., 2009 s. 57.
30. Villaer, ejerlejligheder, fritidsboliger, landejendomme og andelsboliger.
31. Normalt vil den primære adresse fremkomme i Krak og telefon- og adresseoplysningerne 118.
32. Lov nr. 267 af 7. juni 1972 § 4 & § 12 stk. 3. Der skal gøres opmærksom på, at en ændring af tinglysningen på en ejendom kun kunne ske, såfremt ejeren tilsammen ejede 1 ha eller derover i områder udlagt til sommerhuse. Herudover blev det ved lov nr. 230 af 7. juni 1972 vedtaget en forkøbsret til fast ejendom, hvor formålet med erhvervelsen var fritidsformål. De ejendomme, der var tale om, skulle være beliggende i landzoner eller i sommerhusområder. Formålet med loven var at fremme befolkningens rekreative interesser. Undtaget var bl.a. ejendomme underlagt landbrugspligt og huse overgået ved arv.
33. Lovbekendtgørelse nr. 189 27/2 2007.
34. Spørgsmålet er, om de to huse opført i 1972 er opført med den hensigt, at de skulle have sommerhusstatus. Dette spørgsmål lades ubesvaret her, da

- det i princippet ikke har betydning for den videre analyse i nærværende sammenhæng.
35. Se www.langelandsatlas.dk/kulturmiljøer. De tre af husene er placeret ved Ristinge, mens de to sidste ser ud til at være opført uden for de omtalte områder.
 36. Folketingstidende C 1938 sp. 1181ff *Lov om ferie med løn* som vedtaget 1. juli 1938, Hans Joakim Schultz, 1988 s. 53f og www.langelandsatlas.dk/kulturmiljøer.
 37. Se dog omtalen af husmandsbruget i Claus Bjørn, 2003 s. 53-64, og Lotte Dombernowskys diskussion af *Jordproblemet* i forbindelse med befolkningsvæksten fra 1700-tallets slutning i Claus Bjørn (red.): *Det danske Landbrugs historie 1536-1810*, 1988 s. 360-368.
 38. Claus Bjørn (red.), 1988 s. 364-365.
 39. Ole Feldbæk, 1993 s. 121f. Bemærk særligt figur 4:2, der viser, hvordan der fra hver udskiftet gård i landsbyen Årslev er udskilt en husmandslod på 1,65 hektar, ca. tre tønder land.
 40. Gunnar Solvang, 1988 s. 153 og 156ff. Lov nr. 39, 1899, Lov nr. 557 1919 og lovene nr. 339 og 240 1948. Der er her valgt at fokusere på den første lov, der blev gennemført i 1899 og loven i 1919, fordi de på hver sin måde gav mulighed for etablering af statshusmandsbrug og i de efterfølgende år fungerede sideløbende. Loven i 1948 danner indgangen til den sidste periode, hvor der blev oprettet statshusmandsbrug.
 41. Lov nr. 87 1902 særligt § 2.
 42. Gunnar Solvang, 1988 s. 153, og Claus Bjørn (red.), 1988 s. 232f.
 43. Claus Bjørn (red.), 1988 s. 224ff.
 44. Gunnar Solvang, 1999 s. 21f.
 45. Lov nr. 373 1919 særligt § 1 og 5.
 46. Lov nr. 373 1919 særligt § 18.
 47. Antallet af solgte ejendomme til deltidsbrug inden for det forgangne år lå noget højere, men inklusiv antallet af sommerhuse er der igen en påfaldende overensstemmelse. En ejendomsmægler svarede, at ti helårshuse blev solgt til deltidsbrug i det forgangne år. På daværende tidspunkt fandtes der i alt fem ejendomsmæglere, som solgte boliger på Langeland. Ganges de ti med fem er tallet 50. Det svarer igen meget godt til de tal, som vi her angiver.
 48. Jens Boel, 1988 s. 124. Claus Bjørn (red.), 1988 s. 226. Her nævnes det, at de bedst stillede husmænds mulighed for forbedrede vilkår bedredes med oprettelsen af husmandskreditforeningerne i 1880. Husmandskreditforeningerne blev særligt benyttet af jyske husmænd.
 49. Gunnar Solvang, 1988 s. 160.

50. De tre huse, der er bygget efter 1948, er bygget i henholdsvis 1965 og 1968.
51. Per Grau Møller, 1990 s. 268f, 273, 296 og 326.
52. Pia Heike Johansen, 2008, samt Niels Christian Nielsen og Pia Heike Johansen 2009. Definition og kvantificering af disse og tilsvarende parametre beskrives i Pia Heike Johansen, 2008, med eksempler på anvendelse i Niels Christian Nielsen og Pia Heike Johansen, 2009.
53. Det er eksempler på en type ældre ejendomme, der er illustreret i Figur 11 til 13, mens Figur 1 viser et typisk statshusmandsbrug fra starten af 1900-tallet.
54. Per Grau Møller, 1990, kort 6,61A s. 351.
55. F.eks. Per Grau Møller, 1990 kort 6,23 s. 234: Husvækst 1835-73, sogneniveau og kort 6,62 s. 353: Statshusmandsbrug efter 1899-loven, oprettet 1920-40, sogneniveau.
56. De tre deltidbeboelser opført efter 1948 er undladt.
57. Claus Bjørn (red.), 1988 s. 226ff.
58. Per Grau Møller, 1990 s. 295, 312 og 335.
59. Fra interview med ejendomsmæglere med salg af huse på Langeland december 2008 til januar 2009.
60. Jens Boel, 1988 s. 120ff.
61. Gunnar Solvang, 1988 s. 156.
62. Karen Nielsen, 1990 s. 35f.
63. Per Grau Møller, 1990 s. 374. Per Grau Møller nævner, at der som følge af loven i 1937 blev oprettet en række landarbejderboliger på Fyn og øerne, men det angives ikke om nogle af disse udstykninger lå på Langeland. Det kan være årsagen til, at der ikke findes nogle husmandssteder i vores materiale fra dette tidspunkt, men det kan også være en svaghed på grund af materialets begrænsede omfang.
64. Claus Bjørn (red.), 1988 s. 225.
65. Karen Nielsen, 1990 s. 50ff, og Niels Christian Nielsen & Dorthe Salling Kromann, 2009 s. 5.
66. Niels Christian Nielsen & Dorthe Salling Kromann, 2009 s. 8.

Litteratur

- Tor Arnesen & Kjell Overvåg: "Mellom fritidsbolig og bolig. Om eiendomsregistrering og om bruksendring". *Utmark* 1, 2006. Se: http://www.utmark.org/utgivelser/pub/2006-1/art/Arnesen_Overvaag_Utmark_1_2006.html
- Jens Boel: "Husmænd og landarbejdere ca. 1840-1880, sociale og politiske aspekter". *Fortid, nutid og fremtid. Bebyggelseshistorisk symposium* 1988. Odense Universitetsforlag s. 119-126.
- Claus Bjørn (red.): *Det danske Landbrugs historie*, bd. II 1536-1810. Landbohistorisk Selskab. Odense 1988.
- Claus Bjørn (red.): *Det danske Landbrugs historie*, bd. III 1810-1914. Landbohistorisk Selskab. Odense 1988.
- Claus Bjørn: *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie*, bd. 10. Gyldendal. 2003.
- Sten Engelstoft (red.): *Byen i landskabet – Landskabet i byen*. Geografforlaget. 2009.
- Ole Feldbæk: *Danmarks Økonomiske Historie 1500-1840*, Systime. Herning 1993.
- Nick Gallent, Alan Mace & Mark Tewdwr-Jones: *Second Homes: European perspectives and UK policies*. Ashgate. Aldershot. England 2005.
- H. Gosnell & J. Abrams: "Amenity migration: diverse conceptualizations of drivers, socioeconomic dimensions and emerging challenges". *GeoJournal*. In press. 2010.
- C. Michael Hall & Dieter K. Müller (red.): *Tourism, mobility and second homes: Between elite landscape and common ground*. Channel View Publications. Clevedon 2004.
- C. Michael Hall, Dieter K. Müller & Jarkko. Saarinen: *Nordic Tourism, Issues and Cases*. Channel View Publications. Bristol 2009.
- Pia Heike Johansen: *Regional afhængighed i vidensamfundet og oplevelsesøkonomien set fra et landdistriktsperspektiv*. IFUL Working Paper no. 5. Syddansk Universitet. Esbjerg 2008.
- Berit Charlotte Kaae, Thomas Sick Nielsen & Eva Birch Karlsen: *Udredningsprojekt om "second homes" i danske yderområder*. Center for Skov, Landskab og Planlægning. Københavns Universitet. 2007.
- Chris Kjeldsen, Dorthe Salling Kromann, Niels Christian Nielsen & Flemming Just: *Dobbeltbosætning/sekundære boliger - en undersøgelse af mulige veje til udvikling i Vejen og Langeland kommuner*. IFUL rapport 12. Syddansk Universitet. Esbjerg 2009.
- Karlheinz Knickel, Henk Renting & Jan Douwe van der Ploeg: "Multifunctionality in European Agriculture". Floor Brouwer (red.):

- Sustaining Agriculture and the Rural Economy: Governance, Policy and Multifunctionality*. Edward Elgar Publishing Inc. 2004, s. 81-103
- Roger Marjavaara: "The Displacement Myth: Second Home Tourism in the Stockholm Archipelago". *Tourism Geographies*, vol. 9, nr. 3, 2007, s. 296-317.
- Dieter Müller: "Second homes in the Nordic countries: Between common heritage and exclusive commodity". *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, vol. 7, nr. 3, 2007, s. 193-201.
- Per Grau Møller: *Fra Landsby til soveby*. Odense Universitetsforlag, Odense 1990.
- Per Grau Møller: "Kulturmiljøregistrering". *Fortid og Nutid*, vol. 1, 2001, s. 3-22.
- Per Grau Møller, Morten Stenak & Mette Ladegaard Thøgersen: "Kulturmiljøregistrering – i praksis". *Fortid og Nutid*, vol. 3, 2005, s. 192-220.
- Niels Christian Nielsen & Dorte Salling Kromann: "The role of real estate agents in the development of second homes ownership: A case from two Danish rural municipalities". *The 18th Nordic symposium in Tourism and Hospitality*, 22.-25. oktober, 2009.
- Niels Christian Nielsen & Pia Heike Johansen: "A functional approach to classifying rurality at parish level in Denmark: combining Corine Land Cover data and administrative boundaries". Working group paper for the *XXIII European Society for Rural Sociology Congress*, Vaasa, Finland, 17.-20. august 2009.
- Karen Nielsen: *Statshusmandsliv på Langeland*. Landbohistorisk Selskab. Odense 1990.
- Kjell Overvåg: "Location of second homes in relation to owner's permanent residence. Examples from Norway". Paper presented at *Nordic Geographers' Meeting*. Bergen, 15.-17. June 2007.
- Hans Joakim Schultz: *Dansk turisme i 100 år*. Danmarks Turistråd, Kbh. 1988.
- Gunnar Solvang: *Husmandsliv under afvikling*, Historisk Samfund for Als og Sundeved. Sønderborg 1999.
- Gunnar Solvang: "Statshusmænd i Danmark". *Fortid, nutid og fremtid. Bebyggelsehistorisk symposium*. Odense Universitetsforlag, Odense 1988. s. 153-164.

Lovtidende samt folketingstidende

Folketingstidende c 1938

Lov nr. 39 af 24. marts 1899 *Lov om tilvejebringelse af jordlodder for landarbejdere*

Lov nr. 87 af 23. maj 1902 *Lov om fæste, leje- og tjenestehuse*

Lov nr. 373 af 30. juni 1919 *Fæstegodsets overgang til selveje og om brug af huse på landet*

Lov nr. 537 af 4. okt. 1919 *Lov om afhændelse af de til præsteembeder henlagte jorder*

Lov nr. 557 af 4. okt. 1919 *Vilkår for bortsalg af jorder i offentligt eje*

Lov nr. 563 af 4. okt. 1919 *Lens, stamhuses og fideikommisgodsers samt de hertil hørende fideikommiskapitalers overgang til fri ejendom*

Lov nr. 339 af 9. juni 1948 *Lov om oprettelse og supplerings af mindre landbrug m.m. Statshusmandsloven*

Lov nr. 340 af 9. juni 1948 *Udlån til statshusmandsbrug*

Lov nr. 267 af 7. juni 1972 *Lov om sommerhuse og camping m.v.*

Lov nr. 230 af 7. juni 1972 *Lov om erhvervelse af fast ejendom til fritidsformål*

Lovbekendtgørelse nr. 189 af 27. februar 2007 *Bekendtgørelse af lov om midlertidig regulering af boligforholdene*

Internetadresser

<http://appsrv.118online.dk/cgi-bin/118online.cgi>: 118online, den elektroniske udgave af oplysningen på telefonnummer 118.

<http://www1.sdu.dk/kulturmiljoe/>: Hjemmeside for projektet Digitalt Atlas over Kulturmiljøer i Danmark, afsluttet 2005.

<http://www.langelandatlas.dk/>: Digital udgave af Langelandatlas over byer, bygninger og miljøer. Anvendt information fra temaerne *Kulturmiljøer* og *Bygninger*.

www.boligportal.dk

www.krak.dk

www.ois.dk: Den Offentlige Informationsserver, en statslig database, der samler en række oplysninger vedrørende ejendomme i Danmark.

Summary

In connection with doing research for the report *Double residence / second homes – an investigation of possible routes of development in Vejen and Langeland municipalities* it became evident that the island of Langeland had a number of older all-year residences functioning as second homes. Interviews and questionnaires made in connection with the investigation suggested that many of the houses in question were placed in scenic areas outside of regular summer

house areas. This information gave rise to an additional investigation based on the hypothesis that, particularly, older smallholdings and smallholders' colonies were today used as second homes.

This article focuses, with an outset in the changed usage of the agricultural landscape the last decades, on the cultural history embedded in the wide concept of *second homes*. Particularly buildings seen as being superfluous in today's agriculture are fitted into a *recreational landscape* created in attractive recreational and tourist areas resulting from the increased mobility in society. The investigation on double residence focused on ownership and owners full-time residence. Instead, this article focuses on the history of buildings and their situation within the parish and in relation to older and younger smallholders' colonies.

The concept of *second homes* is looked into and its application in Danish, Nordic and international connections is discussed. It turns out that it is important to distinguish between summer houses and part-time habitation of properties previously used for full-time habitation, a possible and useful distinction yielding significant results in Denmark, but which may be difficult to make international comparisons with. Particular focus is given to particular Danish conditions regarding residency requirements with agricultural properties, summer houses, as well as provisions for special summer house zones. The study area is delimited to the island of Langeland and the source material is predominantly publically available estate register data, law texts, specialist reports and scientific literature on tourism research.

The historical background for the establishment of smallholdings and agricultural workers' houses is presented and is followed up by an account of the significance of later legislative conditions, particularly those leading to formation of state financed smallholdings in the early 20th century.

The estimation of the number of second homes classified as full-time residence and the actual conversion of properties to part-time usage draws partly on results from the double residence investigation, where the share of properties situated in cultural environments belonging to the type of smallholders' colonies is investigated. The results are also partly drawn from data on sold properties on the island of Langeland within the period of a year. This data is used for examining the number of sold smallholdings and agricultural workers' houses in relation to the total number of sales. During the period in question, 181 properties registered as full-time residence were sold on Langeland. Of these 41, corresponding to 18 percent of the total, were sold for part-time residence, as presumed from the owner's address. Of these, 28 could with a high degree of probability be singled out as being smallholdings or agricultural workers' houses. The determination of these properties were done

by means of analysing the size of acreage, size of living accommodation and size of stables and secondary buildings, together with year data for property rebuilding or addition of buildings to the property and related to the general development of the smallholder profession, thus also described in the article.

Finally, the perspectives for further studies are investigated. It seems proven that property information combined with e.g. historical maps in a Geographical Information System may yield new knowledge about the full-time residences which are used for part-time residence – and that methodological development may give rise to additional knowledge of both the phenomenon of second home as well as of smallholders' colonies as living cultural environments with a strong historical foundation.

Forfattere

Niels Chr. Nielsen, f. 1968, er uddannet cand.scient. i naturgeografi fra Københavns Universitet i 1998 og ph.d. i geografi og landskabsøkologi fra Lancaster University, U.K., 2004. Tilknyttet projekt Digitalt Atlas over Kulturmiljøer som kandidatstipendiat 2003-2004, og deltager i Galathea3-projektet *St. Croix i fortid og nutid* 2006-2007. Postdoc ved Syddansk Universitets Center for Turisme, Innovation og Kultur siden 2007.

Dorthe Salling Kromann, f. 1969, er uddannet cand.mag. i historie fra Københavns Universitet i 2007 og har været tilknyttet Institut for Forskning og Udvikling af Landdistrikter, nu Center for Landdistriktsforskning, siden 2008. Har her bl.a. beskæftiget sig med second homes, kommunalpolitik, og bredbånd i landdistrikterne.

Landbohistorisk Tidsskrift

Abonnement

Landbohistorisk Tidsskrift udkommer to gange årligt og koster 180 kroner i almindeligt abbonent, der kan tegnes på www.landhist.dk eller hos selskabets bogklub.

Landbohistorisk Selskabs Bogklub

Ved medlemskab af Landbohistorisk Selskabs Bogklub er prisen for abonnement på Landbohistorisk Tidsskrift kun 160 kroner årligt.

Medlemmer af bogklubben modtager information om selskabets øvrige udgivelser og kan købe disse til reduceret pris. Medlemskab af bogklubben er gratis og der er intet krav om køb ud over abonnement på Landbohistorisk tidsskrift.

Selskabets publikationsliste kan ses på webstedet www.landhist.dk. Bestilling af publikationer kan ske på webstedet eller hos Landbohistorisk Selskabs Bogsalg.

Landbohistorisk Selskabs Bogklub
Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup, 8963 Auning
E-mail: bogsalg@landhist.dk
Telefax: 86 48 41 82, telefon: 86 48 34 44

Landbohistorisk Selskab

Landbohistorisk Tidsskrift udgives af Landbohistorisk Selskab.

Landbohistorisk Selskab er et tværvideenskabeligt forum, der har til formål at fremme forskning i landbohistorie i bred forstand. Selskabet opfylder sit formål gennem udgivelse eller medvirken til udgivelse af fremstillinger med landbohistoriske emner og kilder af væsentlig betydning for forskningen herindenfor. Desuden tager selskabet initiativ til afholdelse af seminarer om landbohistorie eller beslægtede emner. Selskabets statutter og anden information kan ses på www.landhist.dk.

Landbohistorisk Selskab har sekretariat på Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup – se adresse ovenfor. Landbohistorisk Selskabs formand, lektor, dr. phil. Carsten Porskrog Rasmussen træffes på Historisk Afdeling, Aarhus Universitet, Bygning 1410, Bartholins Allé 16, 8000 Århus C. E-mail: hiscpr@hum.au.dk. Telefon: 89 42 20 39.

